PAPER DETAILS

TITLE: Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fî Ma'rifeti'l-Insân/Insani Bilme Üzerine' Adli Risalesi: Tahlil ve Tahkik

AUTHORS: Mustafa Vacid AGAOGLU

PAGES: 40-67

ORIGINAL PDF URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2973139

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences
e-ISSN: 2757-8399
cilt/volume: 6 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2023): 40-67

Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fî Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik

Rukn al-Dīn al-Samarqandī's Tractate Entitled 'Fî Ma'rifat al-İnsân/On Knowing Human': Analysis and Investigation

Mustafa Vacid AĞAOĞLU
Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Felsefesi Anabilim Dalı
Phd Student, Bursa Uludağ University Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy
Bursa/Türkiye
agaoglu.mustafavacid@gmail.com orcid.org/0000-0002-5235-4551

Makale Bilgisi / Article Information
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 24.02.2023
Kabul Tarihi / Accepted: 31.05.2023
Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

Atıf/Cite as: Ağaoğlu, Mustafa Vacid. "Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fî Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 40-67. https://doi.org/10.52637/kiid.1256100

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid• kiid@aku.edu.tr

© Mustafa Vacid AĞAOĞLU | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fî Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik

Öz

İnsanın doğası konusu, ilim ve düşünce tarihimizin önemli meselelerinden biri olmuştur. Kelâm geleneği insanı, daha ziyade ruh, irade özgürlüğü ve mebde-meâd ekseninde incelemiştir. Kadîm felsefî birikimin İslâm dünyasına intikal etmesinden sonraki süreçte ve özellikle de Fârâbî (ö. 950) ile birlikte insan, felsefî perspektifin talepleri doğrultusunda psikoloji, sosyo-politik teori ve eskatoloji gibi birçok açıdan inceleme konusu yapılmıştır. Öte yandan tasavvuf geleneği de insanı kendine özgü bakış açısıyla, yani keşf ve mücâhede yöntemi çerçevesinde ele alıp incelemiştir. Geç dönem (müteahhirîn) Matürîdiyye ve Hanefî âlimlerinden biri olan ve kelâm, tefsir, tasavvuf, usûl-i fıkıh gibi birçok alanda eserleri bulunan Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdilazîz es-Semerkandî (ö. 1301) de insan meselesine çok özel bir önem atfetmiş ve bu hususta "[*Risâletün uhrâ*] *fî ma'rifeti'l-insân*" adlı bir risale de kaleme almıştır. Tasavvuf geleneğinin etkilerini de taşıyan Rükneddin es-Semerkandî'nin söz konusu risalesinde daha ziyade insan ruhu incelenmektedir. Bunun yanı sıra müellif, beden (kalıp) ve insanı bilme ve tanıma üzerinden Allah'ın varlığı ve fail olması hususlarını da ele almaktadır. Elinizdeki bu çalışma, başlıca iki ana kısımdan oluşmaktadır. İnceleme ve tahlilden oluşan birinci kısım, kendi içerisinde risalenin genel özellikleri -ki bu da risalenin ismi ve müellife aidiyeti, yazma nüshaların tanıtımı ve tahkikte takip edilen metot olmak üzere üç alt başlıktan müteşekkildir- ve risalenin konusu ile muhteva analizi olmak üzere iki başlıktan oluşmaktadır. İkinci kısımda ise çalışmamızın esas unsurunu teşkil eden ve henüz yazma durumunda bulunan mezkûr risalenin tahkikli neşri yer almaktadır. İkinci kısma yönelik, yani tahkik çalışmamız kapsamında toplamda dört ayrı el yazma nüshasına ulaşılmıştır. Elimizdeki nüshalar arasında tarih ve müstensih isminin mevcut olduğu yegâne nüsha (ana nüsha) üzerinden tahkikli metnin dökümü sağlanmıştır. Sonraki aşamalarda ise tahrîc ve diğer üç nüsha ile karşılaştırma yapılmıştır. Rükneddin es-Semerkandî'nin söz konusu risalesindeki bazı açıklamaları kendisinin de tasavvufî yönden intisaplı olduğu izlenimlerini çağrıştırmakla birlikte, düşüncelerini bir kelâmcı perspektifle serdetmiştir. Zira o, kelâm geleneğine bağlı kalarak ruhun "cisim" olduğunu, bedene (kalıba) hulûl ettiğini ve diğer yaratılmışlar gibi zamansal ve mekânsal olduğunu ileri sürmektedir. Yine bir kelâmcı olarak Semerkandî, mensubu olduğu geleneğe bağlı kalarak ahiret hayatının hem ruhanî hem de cismanî olacağının altını çizer ve bu bağlamda meâdın yalnızca ruhanî olacağını söyleyen filozofları eleştirir ve onların görüşlerini yanlış bulur. Söz konusu veciz risalesini beş bölüme ayıran Semerkandî, ilk bölümde hadis olarak kabul ettiği "nefsini bilen Rabbini bilir" sözünün şerhini ele almaktadır. İkinci bölümde, hayvanî ruhun latif cisim olduğunu serdetmektedir. Üçüncü bölümde, organlar bilinmese bile her insan "ben nâtık insanî ruhum" diyebilir teması üzerinden açıklamalar yapmaktadır. Dördüncü bölümde insanın bedeni ve ruhuna dair düşünceler ve açıklamalar serdedilmekte ve nihayet beşinci bölümde ise küçük âlemi (insanı) bilen Allah'ı da bilmiş olur teması üzerinden Allah tasavvurunu ortaya koymaktadır. Netice itibarıyla Rükneddin es-Semerkandî, "[*Risâletün uhrâ*] *fî ma'rifeti'l-insân*" adlı risalesinde genel olarak ruh, beden ve Allah tasavvurunu ele almaktadır. Bu bağlamda o, insanî ruhun latif cisim olduğunu ve ahiret hayatının da hem ruhanî hem de cismanî olacağını açıklamaktadır. Ayrıca insanın nefsini bilmesi ile Rabb'ini bilmesi/tanıması arasında sıkı bir ilişki tesis etmektedir. Bunun yanı sıra insanı küçük âlem (mikrokozmos) olarak tasavvur eden Semerkandî, onun ihtiva ettiği çeşitli bedâyi ve hikmetleri bilmenin Allah'ı bilmeye ve idrak etmeye götüreceğini söyler.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, Rükneddin es-Semerkandî, İnsan, Ruh, Beden.

Rukn al-Dīn al-Samarqandī's Tractate Entitled 'Fî Ma'rifat al-İnsân/On Knowing Human': Analysis and Investigation

Abstract

The nature of human being have been one of the most significant topics throughout the history of science and thought. Kalam tradition has analyzed the human being primarily along the axes of the soul, free will, beginning, and ending. In the process following the transfer of the ancient philosophical accumulation to the Islamic world, and especially after al-Fārābī (d. 950), human beings have been analyzed in many aspects such as psychology, socio-political theory, and eschatology in line with the demands of the philosophical perspective. The Sufi tradition, on the other hand, has analyzed the human being from its own unique perspective, namely within the framework of the discovery method and struggle. Rukn al-Dīn al-Samarqandi (born in 1301), one of the late Māturīdī and Hanafī scholars who wrote in a variety of fields including kalam, tafsir, mysticism, and usul al-fiqh, gave the issue of the human *being* special importance and wrote a tractate titled "[*Risâlat al-uhrâ*] *fî ma'rifat al-insân*" on the topic. Al-Samarqandi, who was also influenced by the Sufi tradition, analyzes the human soul extensively in this work. In addition, the author discusses Allah's existence and making through knowledge and recognition of humanity. This study is divided into two sections. The first section, which includes examination and analysis, consists of three subheadings: the general characteristics of the tractate, namely the name of the tractate and the author's attribution, the introduction of the manuscripts, and the method used in the analysis. The other two sections comprise the subject and content analyses of the tractate. The second section consists of a critical textual edition of the aforementioned tractate, which is the primary focus of our research and is still in manuscript form. Within the scope of the second section, i.e. our investigation analysis, a total of four different manuscript copies were accessed (one of which we preferred because the master copy is located in Bursa and the other three copies are located at the Istanbul Suleymaniye Library). In the initial step, the construction of the analyzed text was provided on the sole copy (the main copy) that contains the date and the author's name. In the subsequent stages, analysis and a comparison with the remaining three copies were performed. Although some of Rukn al-Dīn al-Samarqandī's explanations in this tractate give the impression that he was himself sufi-minded, he presented his ideas from a theologian's perspective. Because he adheres to the kalam tradition, he argues that the soul is a "body," that it enters the body (mold), and that it is temporal and spatial like other living things. Again, as a theologian, adhering to his tradition, al-Samarqandī emphasizes that the afterlife will be both spiritual and physical. In this context, he criticizes the philosophers who assert that the afterlife will be solely spiritual, arguing that their views are incorrect. In the first chapter of his tractate, al-Samarqandi splits it into five divisions and examines the exegesis of the hadith "He who knows his existence knows his Lord". He argues in the second chapter that the animal spirit is an elegant body. Even if the organs are unknown, any human being can say "I am the human soul that can comprehend" in the third chapter, according to the author. In the fourth chapter, he gives his thoughts and explanations on the human form and soul, and in the fifth chapter, he explains his conception of God through the theme that "whoever understands the miniature universe (human) understands God". Thus, in "[*Risâlat al-uhrâ*] *fî ma'rifat al-insân*", Rukn al-Dīn al-Samarqandī analyzes the human soul, explains that it is a delightful matter, and asserts that the afterlife will be both spiritual and physical. Furthermore, al-Samarqandī establishes a connection between knowing one's soul and knowing Allah. In addition, al-Samarqandī, who views the human being as a miniature universe (microcosmos), states that knowing the various selections and wisdoms it contains is a prerequisite for understanding and realizing Allah.

Keywords: Islamic Philosophy, Rukn al-Dīn al-Samarqandī, Human, Soul, Body.

GİRİŞ

İnsan, İslâm düşünce tarihinin her döneminde önemi haiz bir konu olmuş ve merkezî bir yer işgal etmiştir. Muhtelif mezhep ve fırkaların zuhuruyla teolojik perspektiften insanın ruhu, irade özgürlüğü, eskatolojik boyutu incelenmiş, tartışma ve araştırma konusu yapılmıştır. Mu'tezilî düşünceyle sistemleşme yoluna giren bu tartışmalar, Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik ile devam etmiştir.[1]

İnsan konusu tabii ki kelâm ile münhasır kalmamıştır. Tercüme hareketleri ile kadîm ilimlerin İslâm coğrafyasına intikal etmesi ve burada felsefî düşüncenin teşekkülü neticesinde insan meselesi çok daha boyutlu bir çerçevede irdelenmiş ve tartışılmıştır. İslâm felsefe geleneğinin kurucu filozofu olan Fârâbî (ö. 339/950) ahlak ve politika konularını ihtiva eden "ilm-i medenî"yi "insan "felsefesi" olarak da isimlendirmiştir. Filozofumuz ve onu takiben diğer İslâm filozofları insanı, mutluluk kavramı çerçevesinde psikolojiden siyaset felsefesine ve fizikten metafiziğe kadar geniş bir yelpazede ele alıp incelemiştir.[2]

İslâm düşüncesinin diğer bir ayağını oluşturan tasavvuf geleneği ise, kelâm ve felsefenin rasyonel bakışından farklı olarak bilgi edinmeyi "*keşf*" yöntemiyle açıklamıştır. Dolayısıyla mutasavvıflar, kendilerine has bir epistemolojiyle bir insan tasavvuru ortaya koymuşlardır.[3]

İslâm düşüncesinin klasik çağında kelâm ve felsefe arasında ciddi bir tartışma ve mücadelenin varlığına şahit olunmuştur. Mu'tezile kelâmcılarıyla başlayan, fakat asıl mecrasına Eşarîlikle yerleşen kelâm-felsefe tartışması rafine bir şekilde *Tehâfüt* geleneği olarak bilinen literatür içerisinde günümüze kadar gelmiştir. *Tehâfüt* geleneği, Gazâlî (ö. 505/1111) ile alevlenmiş, İbn Rüşd (ö. 595/1198) ile de zirvesini görmüştür.[4] Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile birlikte ve sonrasında, yani geç dönem İslâm düşüncesinde felsefenin hem kelâmı hem de tasavvufu derinden etkilediğini söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle bu dönemde felsefe, söz konusu iki geleneğe sirayet etmiş, onların üzerinde egemen olmuş, onlar da felsefî boya ile boyanmıştır. Dolayısıyla o dönemin âlimleri, felsefî ilimlere aşina olduğu gibi, ilmî mesailerinde de bir şekilde felsefî etkinin altında kalarak düşünce üretmişlerdir. Netice itibarıyla bir sentez veya eklektiğe dayalı bir anlayış benimsenmiştir.[5]

---

1 A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 153-159, 168-172; M. Abdulhayy, "Eş'arîlik", çev. Ahmet Ünal, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, haz. Mian M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 1/304-306; Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: OTTO Yayınları, 2012), 53-54.

2 Yaşar Aydınlı, "Farabi", *Siyaset Felsefesi Tarihi*, ed. Ahu Tunçel-Kurtul Gülenç (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 92-93; Nurten Gökalp, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 23-29.

3 Süleyman Uludağ, "Keşf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023); Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 112-115.

4 Yaşar Aydınlı, *Gazâlî: Muhafazakâr ve Modern* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 11; ayrıca bk. Mahmut Kaya, "Tehâfütü'l-Felâsife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023).

5 Mustafa Abdürrâzık, *Temhîd Litârîhi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1439/2018), 79-80; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 463-464.

Geç dönem olarak nitelenen İslâm düşüncesinin bilinen simalarından biri de Rükneddin es-Semerkandî (ö. 701/1301)'dir.[6] Kelâm, tefsir, tasavvuf, usûl-i fıkıh gibi birçok alanda eserler ortaya koyan Semerkandî, elimizdeki çalışmanın konusunu oluşturan "[*Risâletün uhrâ*] *fî ma'rifeti'l-insân*" adlı bir risale de kaleme almıştır. Semerkandî, söz konusu risaleyi tasavvuf kültürünün insana dair verilerini iyi kullanan bir kelâmcı olarak kaleme almıştır. Risalesinde atıfta bulunduğu, nakilde bulunduğu ve ismini zikrettiği âlimlerin kahir ekseriyeti tasavvuf geleneğinin önemli şahsiyetleridir.[7]

Müellif, eserinde genel itibarıyla insanın künhünü incelese de konuyu Allah tasavvuruyla da ilişkilendirmekte ve aklî yollarla O'nun varlığını ve fail olduğunu ispatlama gayreti göstermektedir. Bu açıdan Semerkandî'nin geniş anlamda bir felsefî bakışa sahip olduğunu söylemek de mümkündür. Metinde görüleceği gibi, onun beslendiği kaynaklar bir yandan Kur'an ve hadisler bir yandan kelâmî, tasavvufî ve kısmen felsefî düşüncelerdir. Binaenaleyh Semerkandî'nin entelektüel bakışının bir senteze dayanmış olduğunu söyleyebiliriz.

1. RİSALENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. İsmi ve Müellife Aidiyeti

Çalışmamıza konu olan risalenin ulaştığımız nüshalarında esere iki isim ile işaret edilmektedir. Şöyle ki, günümüze ulaşan yegâne tarihli nüshanın başında eser adı "[*Risâletün uhrâ*] *fî ma'rifeti'l-insân*" olarak verilmekte, aynı nüshanın sonunda ise "*er-Risâletü'l-insâniyye*" şeklinde zikredilmektedir. Diğer nüshalarda da "[*Risâletün uhrâ*] *fî ma'rifeti'l-insân*" ve "*er-Risâletü'l-insâniyye*" şeklinde iki isimlendirme ile karşılaşılmaktadır. Öte yandan eser adı içermeyen bir nüshanın kütüphane kaydı "*Risâle fi'r-rûh*" şeklindedir. Bu ise bir yanılgıya sebep olmuştur. Zira Semerkandî hakkında bilgi veren kimi araştırmacılar, onun eserleri arasında *Risâle fi'r-rûh* ve *er-Risâletü'l-insâniyye* olmak üzere iki ayrı eserinden söz etmiştir.[8] Oysa her ikisi de aynı eserin farklı nüshalarında yer alan isimlerdir. Nitekim tahkikli metinde görüleceği üzere karşılaştırma yapılırken zaman zaman -diğer nüshalarda da olduğu gibi- bazı kelime ve ibarelerin göstermiş olduğu farklılıklar hariç, söz konusu iki nüshanın mukaddimesi, muhtevası, fasılları ve sonu aynıdır.

Yukarıdaki bilgilere binaen ve risalenin muhtevasına da daha uygun düştüğü için risalenin isimlendirilmesinde *fî ma'rifeti'l-insân* ismini tercih ettik. Söz konusu eser isminin başındaki "Risâletün uhrâ" ibaresi ise, anlaşılacağı üzere eserin özgün ismine dâhil değildir.

---

[6] Tam adı; Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdilazîz es-Semerkandî'dir. Bazı kaynaklar isminin Abdullah olduğunu kaydeder. Geç dönem Matürîdiyye ve Hanefî âlimlerindendir. Rükneddin'nin yanı sıra; Veliyyüddin, Zekiyyüddin, Zeynüddin, Bârsâh veya Bârşâh gibi lakaplarla da anılmıştır. Doğum yeri ve tarihine dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte nisbesinden Semerkantlı olduğu ve H. 7/M. 13. yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Semerkandî, Bağdat ve Dımaşk'ta ikamet etti. Oralarda hem tahsil aldı hem de dersler verdi. En son Dımaşk'ta Nûriyye Medresesi'nde müderrislik görevini icra ettiği sırada, Ali el-Havrânî isimli şahıs tarafından parasını gasbetmek amacıyla H. 701/M. 1301 tarihinde öldürülerek havuza atıldı. Semerkandî, kelâm, fıkıh, tefsir ve tasavvuf gibi alanlarda eserler kaleme aldı. bk. Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 19/271-271; Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâr er-Rufâî, 1410/1989), 4/428; Mustafa Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023). Rükneddin es-Semerkandî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *el-'Akîdetü'r-Rükniyye* (thk. Mustafa Sinanoğlu); *Câmiu'l-usûl fî beyâni'l-kavâidi'l-Hanefiyye ve'ş-Şâfiiyye fî usûli'l-fıkh* (thk. İsmet Garibullah Şimşek); *Telhisu Câmii'l-usûl* (Rükneddin es-Semerkandi'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Mühenned İsmail); *el-Kavâidü'l-fıkhiyye* (thk. Osman Mahmud Saîdullah, Mücellet el-Câmiatü'l-Irakiyye).

[7] Örneğin; Necmeddîn-i Kübrâ, Necmeddîn-i Dâye (er-Râzî), Seyfeddin el-Bâharzî, Mecdüddin el-Bağdâdî gibi isimlerden nakiller yapmıştır.

[8] Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed"; Ebû Muhammed Rüknüddin Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye fî şerhi lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah*, thk. Mustafa Sinanoğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 1429/2008), (Muhakkikin Girişi), 21, 154; Maimaiti Rouzi Bake, *Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulaziz es-Semerkandî'nin Ulûhiyet Görüşü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 2-3.

Zira nüshalar, mecmua içerisinde yer aldıkları için zaman zaman başka eserlerin de başında söz konusu ibare yer almaktadır.

Bir nüsha hariç eserin ulaştığımız bütün nüshalarında ve bu nüshaların katalog kayıtlarında eserin müellifi olarak Semerkandî'nin adı verilmiştir. Eserin, Semerkandî'ye ait olmadığını iddia eden veya ona aidiyeti konusunda şüphe belirten birine rastlanılmamıştır. Aynı şekilde çalışmamız kapsamında eserin Semerkandî'ye ait olmadığına ilişkin herhangi bir bulguyla da karşılaşılmamıştır. Dolayısıyla çalışmamızın konusunu teşkil eden eserin Rükneddin es-Semerkandî'ye aidiyeti kuvvetle muhtemeldir.

1.2. Yazma Nüshaların Tanıtımı

Risalenin tahkikinde temel alınan ana nüsha dâhil olmak üzere toplam dört nüshaya ulaşılmış ve tahkik çalışması bunlar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Söz konusu nüshaları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) *Risâle fî ma'rifeti'l-insân*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulucami 1674, vr. 31b-43a, "Abdullah b. Muhammed b. Abdul Aziz el-Semerkandi" adında kayıtlıdır. Söz konusu nüsha, mecmua içerisinde mevcuttur. Risalenin sonunda, istinsah tarihi "27 Cemâziyelevvel 705 ve müstensih Şeyh Âlim b. Hasan b. Ali b. Muhammed el-Cündî Türkistânî" olarak kaydedilmektedir. Elimizdeki nüshalar arasında müstensih ismi geçen ve tarihi belirtilen tek nüsha budur. Bu yüzden de bu nüshayı asıl nüsha olarak tayin ettik. Okunur ve anlaşılır bir hatla yazılan nüshada kâğıdın hasar görmesi veya beyaz bantla kapatılmış olması sebebiyle okunmayan veya güçlükle okunan bazı kelime ve ibareler de bulunmaktadır. Ana nüsha olarak tercih ettiğimiz bu nüshaya, elif (ا) remzi verilmiştir. Bunun haricindeki diğer nüshaların kronolojik sıralanışını belirlememize imkân sağlayacak yeterli verilere sahip değiliz. Rükneddin es-Semerkandî hakkında çalışma yapanların birçoğu onun söz konusu risalesini zikrederken Bursa/İnebey nüshasından söz etmemektedirler.[9] Biz nüshaları araştırmamız kapsamında, müellifin kimi kaynaklarda isminin Ubeydullah yerine "Abdullah" olarak geçtiğinden hareketle,[10] Abdullah olarak da tarama ve araştırma yaptık ve neredeyse zikri hiç geçmeyen (ا) nüshasına ulaştık.

b) *Er-Risâletü'l-insâniyye,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa 387, vr. 109b-116a, "Rüknüddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdülaziz es-Semerkandi" adında kayıtlıdır. Bu nüsha da bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Söz konusu nüsha net ve anlaşılır bir hatla yazılmıştır. Bölüm başları, zaman zaman nokta gibi işaretler ve yan hamişlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Bu nüshaya, bâ (ب) remzi verilmiştir.

c) *Risâle fi'r-rûh,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hekimoğlu 933, vr. 102b-106a, "Rüknüddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdülaziz es-Semerkandi" adında kayıtlıdır. Bu da bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Söz konusu nüsha küçük harflerle yazılmış ve diğer nüshalara kıyasla daha zor okunmaktadır. Zaman zaman Kur'an ayetleri ve bazı işaretler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bu nüshaya; hâ (ح) remzi verilmiştir.

d) *Risâle fî ma'rifeti'l-insân,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli 168-003, vr. 82b-88a, "Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulaziz es-Semerkandî el-Hanefî" adında kayıtlıdır. Yine bu nüsha da bir mecmua içerisinde

[9] Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed"; Bake, *Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulaziz es-Semerkandî'nin Ulûhiyet Görüşü*, 2-3; Mühenned İsmail, *Rükneddin es-Semerkandî'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 20.

[10] Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957), 6/121; Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî, *Risale fi'r-Ruh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 000933), 102b.

bulunmaktadır. Söz konusu nüsha küçük, kelimeler ve satırlar birbirine yakın bir şekilde yazılmıştır. Ancak okunur ve anlaşır durumdadır. Sadece bu nüshanın -diğer nüshalardan farklı olarak- girişinde müellifin ismi yer almamaktadır. Bu nüshaya ise lâm (ل) remzi verilmiştir.

1.3. Tahkikte Uygulanan Metot

Elimizdeki risalenin tahkik çalışması, İSAM Tahkikli Neşir Esasları yöntemi üzerinden gerçekleşmiştir. Bu bağlamda öncelikle ana nüsha olarak tayin edilen elif nüshası üzerinden metnin inşası ve dökümü gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bu aşamasında dönemin yazım metot ve üslubu gereği net olarak ayrılmayan paragraf, gerektiği yerde nokta, virgül vs.nin tefriki de dikkate alınmıştır. Yine Arapça grameri ve usulüne binaen kelimelere hemze ve gerektiği yerde hareke ve şedde koyulmuştur.

Bir sonraki aşamada ana nüsha, çalışmamızda kullanılan ve yukarıda tanıtımları yapılan diğer üç farklı nüsha ile karşılaştırılması yapılmıştır. Bu kapsamda farklılık içeren kelime ve cümleler, ana nüshadan eksik veya buna ilave olan kısımlar nüshaya da işaret edilerek dipnotlara ve gerekli yerlerde metin içine eklenmiştir.

Bunun yanı sıra metnin muhtevasında geçen bütün Kur'an ayetleri, hadisler, âlim isimleri ve şiirler tahrîc edilerek dipnotlarda gösterilmiştir. Metinde geçen hadislerin birçoğu, araştırmamız neticesinde aynı lafızla (birebir aynı şekilde) tespit edilmemiştir. Bu bağlamda müellif tarafından zikredilen lafza en yakın hadis, kaynağı ile birlikte dipnotta verilmiştir. Yine aynı kapsamda müellif tarafından hadis olarak zikredilen, fakat araştırmamız neticesinde aslında hadis olmayıp örneğin bir halifenin sözü olduğu tespit edilmiş olan ifadeler de dipnotta kaynağı ile birlikte verilmiştir. Son olarak ayetlerde zaman zaman imla hatası veya eksiklik görülmüş, ancak metinde doğru olan şekli yazılmıştır.

2. RİSALENİN KONUSU VE MUHTEVA ANALİZİ

Rükneddin es-Semerkandî'nin çalışmamızın konusunu teşkil eden *fî ma'rifeti'l-insân* adlı risalesi, adından da anlaşılacağı üzere insana ilişkin bir eserdir. Söz konusu risale, pek uzun olmasa da bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Müellifin risalesinde asıl konu edindiği mesele insan ruhudur. Bunun yanında beden veya Semerkandî'nin kendi deyimiyle kalıp[11] konusuna da değinilmekte ve yine insan üzerinden Allah'ın varlığı ve fail olması hususlarında da kanıt getirilmeye çalışılmaktadır. Başka bir ifadeyle Semerkandî risalesinde insanın ruhuna, onun bedenine ve Tanrı tasavvuruna yönelik konuları incelemektedir.

Risale kısa bir giriş ve şu beş fasıldan müteşekkildir: A) "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözünün şerhi. B) Hayvanî ruhun latif cisim olduğuna dair. C) Organlar bilinmese bile, her insan "ben nâtık insanî ruhum" diyebilir. Semerkandî, bu kısımda filozofların görüşüne de değinmekte ve onları eleştirmektedir. D) İnsanın kalıbı (bedeni) ve ruhuna dair. E) Küçük âlemi (insanı) bilen Allah'ı da bilmiş olur. Bu kısımda da müellifimiz, Allah'ın mevcudiyetini akıl yolu ile kanıtlamaya çalışmaktadır.

Her ne kadar zaman zaman aklî argümanlara başvurduğu görülse de Rükneddin es-Semerkandî bir yandan ayet ve hadislere dayanarak, bir yandan da sık sık atıfta bulunduğu âlimlerin görüşlerinden istifade ederek eserini kaleme almıştır. Bununla beraber onun hadislerin iktibasında gerekli özene sahip olmadığı da müşahede edilmektedir. Zira risalede zikredilen hadislerin birçoğu ya eksiktir veya farklı lafızlarla yazılmaktadır. Hatta başkalarına ait sözler de hadis olarak zikredilmektedir. Yine şunu da ifade edelim ki, Semerkandî'nin atıfta bulunduğu hemen hemen bütün isimler, bir kısmı tasavvuf geleneğinin önemli temsilcileri olan sûfî âlimlerdir. Semerkandî'nin bazı açıklamaları kendisinin de bir intisaplı olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim bir yerde Kübreviyye tarikatının

[11] Semerkandî, başka eserlerinde de beden yerine kalıp terimini tercih etmektedir. bk. Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye*, 134.

kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) için "*şeyhimiz Seyfeddin el-Bâharzî'nin*[12] *şeyhi…*"[13] ifadesini kullanmaktadır.

Semerkandî söz konusu risalesinin hemen girişinde insanî ruhu tanımlarken, kelâmcı kimliği ve hassasiyetinden hareketle onun ebedî olduğunu fakat ezelî olmadığını kaydeder. Bu bağlamda işaret edilmesi gereken bir husus şu ki, Semerkandî -filozoflardan farklı olarak-[14] kelâm geleneğine bağlı kalarak bir nefs-ruh ayrımına girmeksizin, konuyu ruh kavramı üzerinden açıklamaktadır. Zira kelâmcılara göre nefs ve ruh aynıdır, her ikisi de özdeştir. Aslında bu düşüncesiyle Semerkandî, tasavvufî çizgiye de bağlı kalmaktadır. Zira tasavvufta ruh ile nefs her ne kadar aynı cevher olsalar da; ruh iyiliklerin, nefs ise kötülüklerin kaynağıdır. Başka bir ifadeyle ruh, eğitilmiş nefs; nefs ise eğitilmemiş ruhtur.[15] Semerkandî de ruhun teorik yönünü incelediği için gayet tabiî olarak ruh terimini tercih etmektedir.

Semerkandî, Gazâlî'den naklen ruhun hakikatinin duyu (his), akıl ve nakil yoluyla değil ancak mücâhede yoluyla ehl-i keşf ve safâ tarafından bilindiğini kaydeder. Burada da hiç şüphesiz felsefî epistemoloji ve duyulur tecrübelerden farklı bir teori ortaya atılmaktadır ki, o da tasavvufî bir epistemolojidir. Bu epistemolojinin ana kavramı, aklın ve duyuların yetersiz kaldığı metafizik konularında doğrudan bilgi edinme yolu anlamına gelen *keşf* kavramıdır.[16] Yine bu kavramla bağlantılı olarak ve ona nail olmak için; şeytan ve düşmanla mücadele etmek anlamına gelen *mücâhede* yönteminden de söz edilmektedir.[17]

Ruh konusu bağlamında Semerkandî, hadis olarak "nefsini bilen Rabbini bilir" sözünü zikreder ve bu sözle ilgili Gazâlî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî (ö. 556/1161), Necmeddîn-i Kübrâ gibi birtakım âlimlerin ve sûfîlerin açıklamalarına yer vererek onlara atıfta bulunur. Bu sadette sûfîlere göre her kim nefsinin aciz, zayıf, mümkün ve hâdis olduğunu bilirse; yaradanının kâdir, kavî, vâcibü'l-vücûd ve kadîm olduğunu da bilir ve idrak eder. Zira sâni', âlem ile eş ve benzer olsaydı bu silsile devam ederdi. Semerkandî'nin hadis olarak sunduğu "nefsini bilen Rabbini bilir" şeklinde herhangi bir hadise ulaşılamadı. Aclûnî de mezkûr sözün bir hadis olmadığını, ancak tasavvufî literatürde hadis olarak nakledildiğini kaydeder.[18] Yine bu sözün esasında bir hadis olmadığını, ancak ilk kez İhvân-ı Safâ'nın risalelerinde hadis diye zikredildiğini ve bazı felsefe, tasavvuf ve ahlak eserlerinde hadis olarak nakledildiğini ifade edenler olmuştur.[19]

Rükneddin es-Semerkandî, ruh konusu kapsamında filozoflarla Ehl-i Sünnet'in görüşleri arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Buna göre Gazâlî, Râgıb el-İsfahânî (ö. 5/11. yüzyılın ilk çeyreği) ve filozofların geneline göre "nefsini bilen Rabbini bilir" sözünün manası şudur: Bir kişinin nâtık ruhunun yaratılmış olduğunu, cisim ve cismanî, cevher-i ferd, mekânsal, zamansal, bölünebilir ve yer kaplayan (mütehayyiz) olmadığını; bedende onda hulûl etmeksizin tasarrufta bulunduğunu ve onun bedendeki tesirinin yer yüzündeki güneş

---

12 Tam adı Seyfüddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî'dir. 568/1190 yılında Bâharz'da doğdu. Necmeddîn-i Kübrâ'nın öğrencisidir. Tasavvuf ulemâsından olup, Kübreviyye tarikatının Bâharziyye kolunun kurucusudur. bk. Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

13 Abdullah b. Muhammed b. Abdul Aziz el-Semerkandi, *Risale fi Marifeti'l-İnsan* (Bursa: Bursa Bölge, Ulucami, 001674), 34.

14 Filozofların çoğunluğuna göre nefs ve ruh aynı şey değildir. Örneğin İbn Sînâ'ya (ö. 1037) göre ruh, nefsin bineğidir. Dolayısıyla ruh, nefsin güçlerini bedenin her tarafına taşır. Başka bir ifadeyle filozoflara göre nefs soyut cevherken, ruh ise cisimdir ve bedenin dağılmasıyla o da kalmaz. bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: et-Tabî'iyyât, en-Nefs*, thk. George Kanavâtî-Saîd Zâyid (Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabiyye, 1975), 232-233; Ali Durusoy, *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 107; Hüseyin Aydın, "Kusta b. Luka ve Ruh ile Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2-3 (Eylül 1999), 401-402.

15 Durusoy, *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*, 34.

16 Uludağ, "Keşf"; Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 112-115.

17 Süleyman Uludağ, "Mücâhede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2023).

18 Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'ştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1352), 2/262.

19 Yusuf Açıkel, "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1998), 176-178, 180-181, 191, 199-200.

ışığı gibi olduğunu, dolayısıyla ona burada veya oradadır şeklinde duyusal bir işaretle işaret etmenin mümkün olmadığını bilirse, Allah Teâlâ'yı bir cisim, cevher veya araz olmaktan ve bir mekânda ve bir zamanda bulunmaktan münezzeh olan kadîm bir zat olarak bilir. Ehl-i Sünnet ise, nâtık ruhun cisim olduğunu, bedene hulûl ettiğini, dolayısıyla da mütehayyiz olduğunu ve diğer yaratılmışlar gibi (cisim, cevher vb.) zamansal ve mekânsal olduğunu söyler. Tabiî Semerkandî'nin buradaki Ehl-i Sünnet'ten kastı hiç şüphesiz kelâmcılardır. Zira kelâm geleneğinin yaygın kanaati ve kelâmcıların kahir ekseriyetinin ruha ilişkin görüşü, onun latif cisim olduğu yönündedir.[20] Anlaşılan o ki, Semerkandî de bir kelâmcı olarak ruhun cisim olduğunu ve kalıba hulûl ettiğini kabul etmektedir. Nitekim bazı ayetlerden yola çıkarak ve onları delil göstererek bu yöndeki iddiasını ispatlamaya çalışmaktadır.[21]

Ehl-i Sünnet ile filozofların insan tasavvuruna yönelik görüşlerinin karşılaştırılması bağlamında Semerkandî, Ehl-i Sünnet'in insanı, "topraktan gelen (turâbî) nâtık hayvan" olarak tanımladığını söyler. Dolayısıyla bu düşünceye göre insan ruh ve kalıbın (beden) toplamıdır. Zira kalıbı olmadan ruh da bu âlemde kalmaz. Ona göre tanımdaki hayvan, irade ile hareket eden hassas bir cisimdir; nâtık ise insanın kendisiyle nutku elde ettiği insanî ruhtur. Filozoflar ise insanı yalnız "nâtık ruhtan" ibaret görmüşler, kalıbına ise ancak mecazî anlamda insan demişlerdir. Dolayısıyla onlara göre kalıp insanın hakikatine dâhil değildir. Zira heykel (kalıp/beden) bazen semizlik, bazen zayıflık gibi farklı hallere intikal ederek değişkendir.

Yine aynı bağlamda Semerkandî'ye göre ruh her ne kadar en şerefli ve en üstün varlık olsa da sevâb ve ikâb, yani haşir/meâd sadece ruhanî değil, hem ruhanî hem de cismanî olacaktır. Ayrıca Semerkandî, filozoflara atıfta bulunarak onların ileri sürdükleri görüşün, insanın yalnız nâtık ruhtan ibaret olduğunu ve kalıbın (beden) ise ancak mecazen insan olarak isimlendirildiği yönünde olduğunu kaydeder. Dolayısıyla da onlara göre kalıp, insanın hakikatine dâhil değildir. Bu yüzden de onlar haşrin, sevâb ve ikâbın yalnız ruhlar için gerçekleşeceği ve kalıbın buna dâhil edilmeyeceği görüşündedirler. Semerkandî, filozofların bu düşüncelerini eleştirir ve onların bütlanını ayet, haber ve icmâ ile kanıtlama yoluna gider.[22]

Semerkandî ruhun mahiyetine ilişkin filozoflarla Ehl-i Sünnet arasında yapmış olduğu karşılaştırma bağlamında her ne kadar Gazâlî'nin görüşünü felâsife cenahında zikretse de, söz konusu risale bir bütün olarak okunduğunda, onun Gazâlî'den iktibasları dikkate alındığında ve özellikle de filozofları eleştirdiği meâde dair tasavvuru göz önünde bulundurulduğunda Gazâlî ile aynı çizgide olduğu anlaşılmaktadır.

Ruhu cisim olarak kabul eden Semerkandî, bir ruh-akıl ilişkisine de değinmektedir. Ona göre ruh, bu âlemdeki melik/sultan mesabesindedir, akıl ise onun veziridir. Keza akıl, insanî ruh için bir meşaledir, eşyaları onunla görür. Bu bağlamda aklın tanımlamasını da ihmal etmeyen Semerkandî, onun "şerif nurlu (nûrânî) bir cisim" olduğunu söyler.

Semerkandî'nin söz konusu eseri her ne kadar daha çok ruh çemberinde dönse de bedeni (kendi ifadesiyle kalıbı) de ele almaktadır. Ona göre insanın kalıbı, cismanî büyük âlemin toplamıdır. Zira insan, cansız, bitki, hayvan, yırtıcı hayvan, şeytan ve meleklerin hakikatlerinden mürekkeptir. Bu yüzdendir ki, insanda kimi zaman tembellik, durgunluk ve ağırlaşmak gibi cansızlığın belirtileri, kimi zaman büyüme ve beslenme gibi bitki ve hayvanın

---

20 Muhit Mert, *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelamî Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 48-58; Ömer Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 32.

21 Semerkandî, "..ona ruhumdan üflediğim.."; "Hele can boğaza dayandığı zaman", "Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır.." gibi birtakım ayetleri zikretmektedir. bk. el-Semerkandi, *Risale fi Marifeti'l-İnsan* (Bursa Bölge, Ulucami, 001674), 36-37b; ayrıca bk. Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye*, 54-56.

22 Semerkandî'nin meâda ilişkin görüşleri ve bu bağlamda filozofların görüşlerini eleştirdiğine dair ayrıca bk. Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye*, 138-139.

belirtileri, bazen hile ve aldatma gibi şeytanın belirtisi ve özelliği, bazen zikir, fikir ve şükür gibi melâikenin vasfı, kimi zaman yiyecek ve içeceklere yönelik arzu ve istekte bulunarak hayvanların sıfatı, kimi zaman ise öfkenin galip gelmesi, öldürme, buyurganlık ve tahakküm isteği gibi yırtıcı hayvan sıfatı tebarüz eder. İnsanı küçük âlem (mikrokozmos) olarak gören Semerkandî'ye göre onun bu toplamdan (mecmu) mürekkep/müteşekkil olmasının hikmeti ise yeryüzünün halifesi olabilmesi içindir. Zira insan âlemin kolektifi ve özeti olduğu için emaneti yüklenmeye amade olmuştur. Nitekim meleklerin böyle bir emaneti yüklenmeye istidadı yoktu, çünkü onların hilkati zalimlik ve cahillikten münezzehtir. Yine onların doğası her emir ve nehye muhatap olmaya elverişli değildir. Zira emirlerin içinde helâl yiyeceklerden yemek ve çocuk sahibi olmak için cinsel münasebette bulunmak da vardır. Melekler ise bunlara kabil değildir. Hayvanlar ve şeytanlar ise nâtık ruhun temiz ve saf yönünden mahrum olduğu için onlar da söz konusu emaneti yüklenmeye elverişli değildir. O halde şeriat ve tarikatın emir ve nehiylerinden ibaret olan emaneti ancak insan yüklenebilirdi.

Rükneddin es-Semerkandî, söz konusu risalesini, insan meselesi üzerinden Allah'ın mevcudiyetini ispatlamaya çalışarak bitirmektedir. Ona göre küçük âlem olan insanı ve onun güzel ve sanatkârane yaratılış özellikleri (bedâyi) ve hikmetleri ihtiva ettiğini bilen biri, Allah'ı da bilir.

Bu bağlamda Semerkandî şöyle demekte: "bir tercih eden olmaksızın mümkün bir şeyin varlığı, yokluğuna râcih olmaz. Bu, zaruri fıtrî bir hususdur. Tüm hayvanların (canlıların) yaratılışına bir fıtrat olarak yerleştirilmiştir. O derece ki, sözgelimi bir kimse, yapanı görmeyecekleri bir şekilde bir çocuğa veya eşeğe tokat atsa onlar (çocuk ve eşek) daha ilk bakışta bunun failsiz olamayacağını bilirler". Semerkandî Allah'ın varlığı ve fail olduğuna dair başka bir delil daha getirir. Buna göre bir kişi bir dibace veya bir bina görüp de onların herhangi bir nâsih (yazar) ve bâni (yapan) olmadan meydana geldiğini iddia ederse akıllılar, onu hemen ilk etapta akılsızlık ve ahmaklığa veya deliliğe nispet eder. O halde bir fail olmadan ne bir dibacenin ne de bir evin meydana gelmesi mümkün değilken, çeşitli sanatkârane yaratılış özellikleri ve hikmetleri ihtiva eden küçük âlemin bir fail, kâdir ve hakîm olmaksızın meydana gelmesi nasıl mümkün olur? Böyle bir soruyla Semerkandî, insanın hiç kuşkusuz bir fail tarafından meydana getirildiğini vurgulamaktadır.

Böylece Semerkandî, söz konusu risalesinde başlıca insanî ruhu, bedeni ve Allah'ın var ve fail olduğunu ele almaktadır. Ayet, hadis ve ağırlıklı olarak mutasavvıf âlimlerin görüşlerine de atıfta bulunan Semerkandî, bazen aklî yola da başvurarak düşüncelerini serdetmiştir. Kelâmcıların kahir ekseriyeti gibi Semerkandî de ruhun cisim olduğu ve bedene hulûl ettiği görüşünü benimsemektedir. Ayrıca Semerkandî, meâdin/haşrin hem cismanî hem de ruhanî olduğunu, yani cismanî dirilişi kabul etmektedir. Haşrin cismanî olacağına ilişkin görüş, kelâm geleneğinin ana ilkelerinden birini oluşturmaktadır. Ruhun cisimliği konusunda olduğu gibi kelâmî bakış ile felsefî bakışın ayrıştığı temel meselelerden biri olan[23] bu konuda da Semerkandî Ehl-i Sünnet düşüncesine sadık kalmakta ve felâsifeyi eleştirmektedir.

SONUÇ

İslâm ilim ve düşünce tarihimizin mümtaz simalarından biri olan ve H. 7./M. 13. yüzyılda yaşayan Rükneddin es-Semerkandî, kelâm, tasavvuf, fıkıh usulü gibi birçok dalda pek çok eser kaleme almıştır. Semerkandî'nin günümüze ulaşan eserleri arasında insana ilişkin bir risale de yer almaktadır. *Fî ma'rifeti'l-insân* isimli bu eser bir giriş ve beş fasıldan oluşmaktadır. Risale, genel olarak insan ruhu ekseni üzerinde dönmektedir.

Bir kelâmcı olarak Semerkandî, mensubu olduğu geleneğin ruha/nefse ilişkin anlayışını sürdürmüştür. Buna göre ruh/nefs cisim olup kalıba (beden) hulûl etmiş ve orada

[23] Ömer Türker, "İslam Düşüncesinin Soyut Nefs Teorisiyle İmtihanı", *İnsan Nedir?*, ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 25-26; Kaya, "Tehâfütü'l-Felâsife".

yer (tahayyüz) tutmuştur. Yine bu bağlamda Semerkandî, ruh her ne kadar insanın en şerefli ve en üstün cüzü olsa da, uhrevî sevâb ve ikâbin (haşir) hem ruhanî hem de cismanî olacağını savunur ve filozofların haşrin sadece ruhanî olacağı şeklindeki düşüncelerini yanlış bulup eleştirir.

Semerkandî ruh konusunun yanı sıra kalıbı, yani bedeni de ele alır. Bu önemlidir, zira o, Yunan felsefe geleneğinin insanı madde ve ruh olarak ikiye bölen düalist yaklaşımından uzak durarak dinî/kelâmî anlayışın ruh ve bedeni bütünlük içerisinde değerlendiren monist insan tasavvuruna katılır. Haşrin mahiyeti meselesinde sergilediği yaklaşımın bu anlayışın bir neticesi olduğu açıktır. Tehâfüt geleneğinin bu mühim meselesinde Semerkandî doğal olarak fikrî sınırlarını Gazâlî'nin tayin ettiği yaklaşımı benimsemektedir.

Semerkandî'ye göre yeryüzünün halifesi olabilmesi ve şeriat ile tarikattan ibaret olan emaneti yüklenebilmesi için insan; cansız, bitki, hayvan, yırtıcı hayvan, şeytan ve meleklerin hakikatlerinden mürekkep kılınmıştır. Dolayısıyla insan küçük âlemdir, yani mikrokozmostur.

Semerkandî, mezkûr eserinde insan tasavvuru çerçevesinde Allah'ın mevcudiyeti ve fail olduğu hususuna da yer vermektedir. Ona göre küçük âlem olan insanı ve onun ihtiva ettiği çeşitli sanatkârane yaratılış özellikleri ve hikmetleri bilen, Allah'ı da bilir. İnsanı bilen, fail, kâdir ve hakîm olan Allah'ı da bilir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

Abdulhayy, M. "Eş'arîlik". Çev. Ahmet Ünal. *İslâm Düşüncesi Tarihi*. Haz. Mian M. Şerif. 1/295-321. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2014.

Abdürrâzık, Mustafa. *Temhîd Litârîhi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 3. Basım, 1439/2018.

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'ştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1352.

Açıkel, Yusuf. "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1998), 173-200. http://isamveri.org/pdfdrg/D01535/1998_5/1998_5_ACIKELY.pdf

Algar, Hamid. "Necmeddîn-i Kübrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/necmeddin-i-kubra

Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî. *Tezkiretü'l-evliyâ*. Çev. Muhammed el-Asîlî el-Vüstânî eş-Şâfiî. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. Dımaşk: Dârü'l-Mektebî li't-tıbâti ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1430/2009.

Aydın, Hüseyin. "Kusta b. Luka ve Ruh ile Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2-3 (Eylül 1999), 387-402. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2573690

Aydınlı, Yaşar. "Farabi". *Siyaset Felsefesi Tarihi*. Ed. Ahu Tunçel-Kurtul Gülenç. 92-112. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 4. Basım, 2021.

Aydınlı, Yaşar. *Gazâlî: Muhafazakâr ve Modern*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2013.

Bake, Maimaiti Rouzi. *Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulaziz es-Semerkandî'nin Ulûhiyet Görüşü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el. *el-Bahrü'z-zehhâr (Müsned el-Bezzâr)*. thk. Mahfûz er-Rahman Zeynullâh-Âdil b. Sad-Sabrî Abdulhâlik eş-Şâfiî. 20 Cilt. Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1. Basım, 1418/1997.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *Sahîh-i Buhârî*. Pakistan/Karaçi: el-Büşrâ, 1437/2016.

Büstî, Ebü'l-Feth Alî b. Muhammed el-. *Kasidetu Unvâni'l-hikem*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1427.

Çağrıcı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali

Çift, Salih. "Verrâk, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/verrak-ebu-bekir

Dârî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-. *Et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Riyad: Dâr er-Rufâî, 1410/1989.

Durusoy, Ali. *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2021.

Gökalp, Nurten. *İnsan Felsefesi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım, 2018.

İbn Hallikân, Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zemân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1972.

İbn Sîna. *Eş-Şifâ: et-Tabî'iyyât, en-Nefs*. thk. George Kanavâtî-Saîd Zâyid. Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabiyye, 1975.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr li't-tıbâti ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1416/1996.

İsmail, Mühenned. *Rükneddin es-Semerkandî'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kara, Ömer. "Râgıb el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ragib-el-isfahani

Kaya, Mahmut. "Tehâfütü'l-Felâsife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/tehafutul-felasife

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957.

Kılavuz, A. Saim. *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 15. Basım, 2010.

Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî". *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. Haz. Sönmez Kutlu. 23-64. Ankara: OTTO Yayınları, 4. Basım, 2012.

Kutluer, İlhan. "Sühreverdî, Maktûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-maktul

Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî el-. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1374/1955.

Mert, Muhit. *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelamî Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2004.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Nşr. Nazar b. Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâr Tiba li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1. Basım, 1427/2006.

Okuyan, Mehmet. "Necmeddîn-i Dâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/necmeddin-i-daye

Öngören, Reşat. "Mecdüddin el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/mecduddin-el-bagdadi

Özel, Ahmet. "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-muhammed-b-yusuf

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.

Semerkandi, Abdullah b. Muhammed b. Abdul Aziz el-. *Risale fi Marifeti'l-İnsan*. Bursa: Bursa Bölge, Ulucami, 001674, 31a-43b.

Semerkandî, Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed es-. *Risale fi'r-Ruh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 000933, 102a-106b.

Semerkandî, Ebû Muhammed Rüknüddin Ubeydullah b. Muhammed es-. *el-'Akîdetü'r-Rükniyye fî şerhi lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah*. thk. Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 1429/2008.

Sinanoğlu, Mustafa. "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ubeydullah-b-muhammed

Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinin Soyut Nefs Teorisiyle İmtihanı". *İnsan Nedir?*. Ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer. 19-57. İstanbul: İlem Yayınları, 1. Basım, 2019.

Türker, Ömer. *İslam Düşünce Gelenekleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2020.

Uludağ, Süleyman. "Ahmed el-Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-el-gazzali

Uludağ, Süleyman. "Bâharzî, Seyfeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/baharzi-seyfeddin

Uludağ, Süleyman. *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2012.

Uludağ, Süleyman. "Keşf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/kesf

Uludağ, Süleyman. "Mücâhede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/mucahede

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Sühreverdî, Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-sehabeddin

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ez-. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Şekil 1. Elif (أ) Nüshasının İlk Sayfası

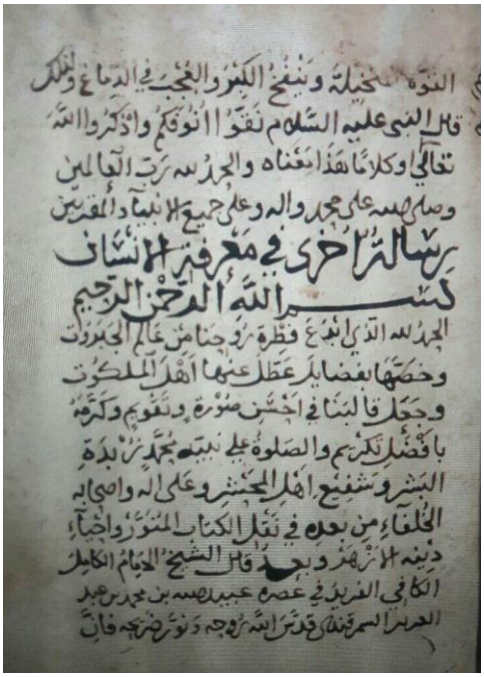

Şekil 2. Elif (أ) Nüshasının Son Sayfası

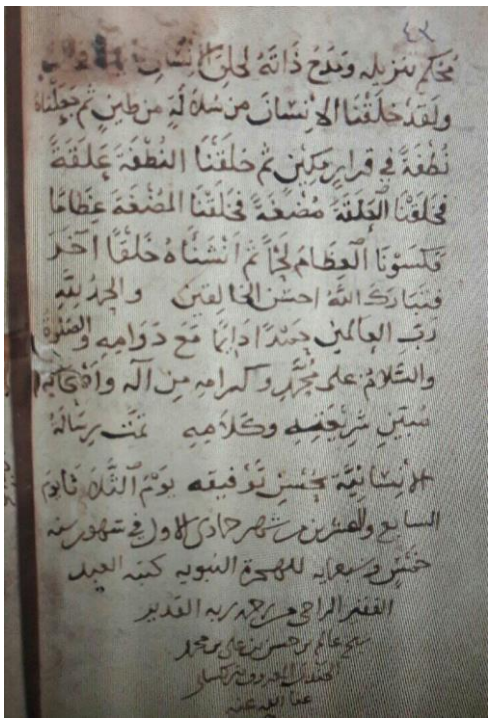

3. Risalenin Tahkikli Metin Neşri

رسالة في معرفةِ الانسان[٢٤]

بسم الله الرحمن الرحيم[٢٥]

[الديباجة]

الحمد لله الذي أبدعَ[٢٦] فطْرة روحنا من عالم الجبروت، وخصّها بفضائل عطّل[٢٧] عنها[٢٨] أهل الملكوت، وجعل قالبنا في أحسن صورةٍ وتقويم، و[٢٩] كرّمه بأفضل تكريم، والصلاة على نبيه محمدٍ[٣٠] زبدة البشر وشفيع أهل المحشر، وعلى آله وأصحابه الخلفاء من بعده في نقل الكتاب المنوّر وإحياء دينه الأزهر،

وبعد،

{قال الشيخ الإمام الكامل الكافي الفريد في عصره؛[٣١] عبيدالله بن[٣٢] محمد بن عبدالعزيز السمرقندي[٣٣] قدّس الله[٣٤] روحه، ونوّر ضريحه:}[٣٥]

[المقدّمة]

فإن الروح الإنسانية[٣٦] أفضل الخلق، ولا نظير لها[٣٧] ولا مثل لها[٣٨] في عوالمِ[٣٩] المُلْكِ والمَلَكُوتِ والجَبَرُوتِ، وإنّها أبديّة وإن[٤٠] لم تكن أزليّة.[٤١]

قال الله تعالى: (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ) [التين، ٤/٩٥].[٤٢] وقال النبي عليه السلام:[٤٣] "إنّ الله تعالى خلق آدم على صورته".[٤٤] أي جعله مَظهرًا ومُظهِرًا[٤٥] لصفاته العلى وأسمائه الحسنى. وقال الله تعالى: (وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي) [ص، ٧٢/٣٨]، شرَّفها بالإضافة إلى ذاته. قال[٤٦] عليه السلام:[٤٧] "خُلقتم للأبد،[٤٨] وإنما تُنقلون[٤٩] من دارٍ إلى دار".[٥٠]

وقال موفقُ الدين أبو زيدٍ الاصبهاني[٥١] رحمه الله: كما أن الخلقَ عاجزون عن معرفة كُنْهِ ذاتِ الله تعالى[٥٢] على الحقيقة، ولا يَعلمُ حقيقة ذاته إلا هو، كذلك عجزوا عن معرفة كُنْهِ الروح الانسانية على الحقيقة، لقول الله تعالى:[٥٣] (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ ۖ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا)

---

[٢٤] ب ح – رسالة في معرفة الإنسان.

[٢٥] ب + وبه نستعين.

[٢٦] ل: ابدع.

[٢٧] ل: عَطِل.

[٢٨] ب – عطل عنها.

[٢٩] ح – و.

[٣٠] ب + عليه السلام.

[٣١] ح + متّع الله المسلمين ببركته.

[٣٢] ح: عبدالله ابن.

[٣٣] ح + رحمه الله تعالى.

[٣٤] ب + تعالى.

[٣٥] ح – قدّس الله روحه، ونوّر ضريحه. | ل – قال الشيخ الإمام الكامل الكافي الفريد في عصره؛ عبيدالله بن محمد بن عبدالعزيز السمرقندي قدّس الله روحه، ونوّر ضريحه.

[٣٦] ب: روح الإنسانية. | ل: روح الإنسان.

[٣٧] ل – لها.

[٣٨] ب – ولا مثل لها.

[٣٩] ب: العوالم.

[٤٠] ب: فإن.

[٤١] ح – في عوالمِ المُلْكِ والمَلَكُوتِ والجَبَرُوتِ، وإنّها أبديّة وإن لم تكن أزليّة، صح هامش.

[٤٢] ح – قال الله تعالى: (لقد خلقنا الانسان في أحسن تقويم)، صح هامش.

[٤٣] ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

[٤٤] لقد ورد بهذا اللفظ: "خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ، طُولُهُ سِتُّونَ ذِرَاعًا. فَلَمَّا خَلَقَهُ قَالَ: اذْهَبْ فَسَلِّمْ عَلَى أُولَئِكَ نفر من الْمَلَائِكَةِ جُلُوس، فَاسْتَمِعْ مَا يُحَيُّونَكَ؛ فَإِنَّهَا تَحِيَّتُكَ وَتَحِيَّةُ ذُرِّيَّتِكَ. فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، فَقَالُوا: السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ، فَزَادُوهُ: وَرَحْمَةُ اللَّهِ. وَكُلُّ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ آدَمَ، فَلَمْ يَزَلِ الْخَلْقُ يَنْقُصُ بَعْدُ حَتَّى الْآن". انظر: صحيح البخاري، ٢٧٦٤ (٦٢٢٧).

[٤٥] ب – ومُظهرًا.

[٤٦] ب + النبي. | ح ل + وقال.

[٤٧] ب: صلى الله تعالى عليه وسلم.

[٤٨] ح: الأبد.

[٤٩] ب: تنتقلون. | ح: ينقلون.

[٥٠] هذا القول منسوب لعمر بن عبد العزيز، وفي الأصل هكذا: "إنما خلقتم للأبد، ولكنكم تنقلون من دار إلى دار". انظر: حلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الأصفهاني، ٢٨٧/٥.

[٥١] ب ح: الإصفهاني. | لم أجد من خلال بحثي ترجمة له.

[الإسراء، ٨٥/١٧].[٥٤] وهذا كما يُقال: علمُ هذه المسألة مثلًا عن[٥٥] أمرِ[٥٦] أستاذي، فإذا لم يَعلم حقيقتها أفضلُ الخلايق فكيف من هو دونه.[٥٧] ولهذا مُنعَ علماء الدين عن الخوض في البحث فيها، إذ[٥٨] البحث فيها لا يجدي[٥٩] نفعًا؛ بل يزيد حَيْرَة.

وقال الإمام الغزاليُّ[٦٠] رحمه الله:[٦١] حقيقةُ الروح[٦٢] تُعرف بالمجاهدات لأهل الصفاء والكشف، لا بالحس والعقل والنقل، ولا يجوز بيان حقيقتها إلا للمُكاشفين؛ لأنّها من عالم الأمرِ، لا من عالم الخلقِ، وعالمُ الأمر لا يُعرف إلا بالكشف. وإنما خُوطب النبي عليه السلام[٦٣] بقوله:[٦٤] (الرُّوحُ [٦٥] مِنْ أَمْرِ رَبِّي) [الإسراء، ٨٥/١٧]، لأن السائلين[٦٦] جماعة من اليهود والكفار، والنبي عليه السلام[٦٧] لم يبيّن[٦٨] من عالم الأمر[٦٩] مع العوام إلا بالإجازة[٧٠] بقدر فهم[٧١] عقولهم.[٧٢]

[الفصل الأول]

فصل في شرح قول النبي عليه السلام[٧٣]: "من عرف نفسَهُ فقد عرفَ ربّه"[٧٤]

قال الإمامُ الغزاليُّ رحمه الله:[٧٥] بيّن النبي عليه السلام[٧٦] أنّ معرفة النفس وسيلةٌ إلى معرفة الرب تعالى،[٧٧] والمراد من[٧٨] النفس الروح الانسانية؛ لأنّ من عرف كونَ هذه[٧٩] الروح مَلِكةً[٨٠] في هذا العالم الأصغر عالمةً قادرةً حكيمةً[٨١] إلى غيرها من صفات كمالها؛ عرف الله تعالى بأنّه ملِكٌ عالِمٌ قادرٌ حكيمٌ موصوفٌ

---

[٥٤] ل: سبحانه.

[٥٥] ب: لقوله تعالى.

[٥٤] ب: قوله تعالى (وما أوتيتم من العلم إلا قليلاً).

[٥٥] ح: من.

[٥٦] ح – أمر.

[٥٧] ب – وهذا كما يُقال علمُ هذه المسألة مثلاً عن أمر استادي فإذا لم يَعلم حقيقتها أفضلُ الخلايق فكيف من هو دونه.

[٥٨] ب: لأنّ.

[٥٩] ب: يزيد.

[٦٠] هو أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي، ولد بطوس سنة ١٠٥٨/٤٥٠ وتوفي سنة ١١١١/٥٠٥. متكلم وفقيه وأصولي وصوفي، ألف العديد من المؤلفات في مختلف العلوم، وردّ على الفلاسفة من خلال كتابه المسمى "تهافت الفلاسفة". وله من المؤلفات؛ إحياء علوم الدين، والمنقذ من الضلال، والإقتصاد في الإعتقاد، وغيرها. انظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، ٢٦٦/١١.

Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

[٦١] ب + تعالى.

[٦٢] ب + الإنسانية.

[٦٣] ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

[٦٤] ب + تعالى.

[٦٥] ب ل + قل.

[٦٦] ل + كانوا.

[٦٧] ب: صلى الله تعالى عليه وسلم.

[٦٨] ب + لهم.

[٦٩] ح + من عالم الأمر.

[٧٠] ح: بإجازة.

[٧١] ل – فهم.

[٧٢] ب – مع العوام إلا بالإجازة بقدر فهم عقولهم. | ب: لعلة فهمهم وقصور عقولهم. | ل: عقلوهم.

[٧٣] ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

[٧٤] لم أجد حديثًا بهذا اللفظ في كتب الأحاديث، فعليه لم يثبت هذا الحديث عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم، بل نقله العجلوني على أنه ليس بحديث؛ ولكنه ذكر في كتب الصوفية على أنه حديث نبوي. انظر: كشف الخفاء للعجلوني، ٢٦٢/٢ (٢٥٣٢).

وذكر أن هذه العبارة نقلت حديثًا نبويًا لأول مرة في رسائل إخوان الصفا، والأصل أنه ليس بحديث، ولم يثبت في كتب الأحاديث. بل نسب للنبي صلى الله عليه وآله وسلم في القرنين الرابع والخامس الهجري وذلك في البعض من كتب الفلسفة والتصوف والأخلاق. انظر:

Açıkel, "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?", 176-178, 180-181, 191, 199-200.

[٧٥] ب + تعالى.

[٧٦] ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

[٧٧] ب: تبارك وتعالى.

[٧٨] ح: بين.

[٧٩] ب: هذا. | ل – هذه.

[٨٠] ب: مليكة.

بالكمالات اللائقة[٨٢] سبحانه؛ إذ الواهبُ الكمالِ[٨٣] لا يكون عاطلًا عنه،[٨٤] فمن عرف خلافة روحه في هذا العَالَمَ الأصغر وصفات كمالها وسلطنتها[٨٥] فيه؛ عرف أنّ الله تعالى مالكُ الخلائق جميعاً ومليكُهُم، وعرف بمعرفة[٨٦] روحه أنها[٨٧] غيرُ موهومةٍ ولا متخيلةٍ ولا معقولةٍ[٨٨] أنّ خالقها لا يُعرف بالتوهم والتخيل والتعقل، فلا يتعجّبُ[٨٩] في وجود[٩٠] موجودٍ غيرِ محسوسٍ ولا متخيلٍ[٩١] ولا موهومٍ ولا معقولٍ.[٩٢]

وقال السيّد أبو القاسم الشهيد[٩٣] السمرقندي[٩٤] رحمه الله:[٩٥] من عرف تركيب قالب الانسان على وجه الحكمة البالغة من مبدأ حالها إلى آخر حالها على ما ذُكر بعضها في كتب التشريح؛[٩٦] عَرَفَ وجودَ اللهِ[٩٧] وكمال حكمته[٩٨] وقدرته ولطفه وغيرَهَا من صفات الكمال بقدر فطانته وصفاء بصيرته.

وقال بعضُ الصوفية: من عرف نفسه موصوفة بالعجز والضعف والامكان والحدث؛[٩٩] عرف خالقها بأنه قادرٌ قويٌّ[١٠٠] واجبُ الوجودِ قديمٌ،[١٠١] إذ الصانع[١٠٢] لو كان مِثلًا للمصنوع يلزم الدّوْرُ و[١٠٣] التسلسلُ.

وقال بعض المشايخ رحمهم[١٠٤] الله: من عرف روحه الناطقة بالكشف وعين اليقين؛ عرف ربه تعالى؛[١٠٥] إذ رؤية الروح مُقَدَّمَة ووسيلة إلى مقام المشاهدة، وهذه دعوى لا يمكن إثباتها بالبرهان العقلي و[١٠٦] النقلي؛ وإنما يُعرفُ بالكشوف و[١٠٧] لأهل الكشف بالعلم الوراثي والفراسي، لا بالعلم

---

[٨١] ح: حكمة.

[٨٢] ب + لذاته. | ح + به.

[٨٣] ح ل: للكمال.

[٨٤] ب – سبحانه، إذ الواهب الكمال لا يكون عاطلاً عنه.

[٨٥] ل: سلطنتها.

[٨٦] ب: أن.

[٨٧] ب – أنها.

[٨٨] ب + عرف.

[٨٩] ح: تتعجب.

[٩٠] ح: وجوده.

[٩١] ح – ولا متخيل.

[٩٢] ب – فلا يتعجّبُ في وجود موجودٍ غيرَ محسوسٍ ولا متخيلٍ ولا موهومٍ ولا معقولٍ.

[٩٣] ح: الشهداء.

[٩٤] هو السيد أبو القاسم ناصر الدين محمد بن يوسف بن محمد بن علي الحسيني المدني السمرقندي، فقيه حنفي، عالم بالتفسير والحديث. توفي في السجن سنة ١١٦١/٥٥٦ ولذلك يلقب في بعض المصادر بالشهيد. وله من التصانيف؛ الفقه النافع، والجامع الكبير في الفتاوى، ومصابيح السبل، وغيرها. انظر: الأعلام للزركلي، ١٤٩/٧.
Ahmet Özel, "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

[٩٥] ب + تعالى.

[٩٦] ب – بعضها في كتب التشريح. | ب + في الكتب.

[٩٧] ب ل + تعالى.

[٩٨] ب: وكماله وحكمته.

[٩٩] ب: والحدوث.

[١٠٠] ب + قديم.

[١٠١] ب – قديم.

[١٠٢] ب + تعالى.

[١٠٣] ل: أو.

[١٠٤] ل: رحمه.

[١٠٥] ب + علم اليقين.

[١٠٦] ل: أو.

[١٠٧] ب ح – و.

الدراسي.[١٠٨] وأشار إلى هذا[١٠٩] النبي[١١٠] عليه السلام بقوله:[١١١] "[١١٢]عرف نفسه"؛ لأن المعرفة علم حاصل بالكشف لا بالدراسة[١١٣] بخلاف العلم، واسمُ العرفاء[١١٤] يُطلق على الكاشفين.[١١٥]

وقال أبو بكر الورّاق الترمذي[١١٦] رحمه الله: معنى الحديث من عرف خواطر النفس التي هي[١١٧] بين الجنبين عرف الخواطر[١١٨] الربانية والواردات الإلهية.

وقال نجم الدين الكبرى[١١٩] شيخُ شيخنا سيف الدين الباخرزي[١٢٠] قدّس الله[١٢١] روحهما وكثّر فتوحهما:[١٢٢] عرفت ربي[١٢٣] بواردات تعجز النفس عن إنكارها، أي النفس الشهوية التي هي[١٢٤] بين الجنبين.

و[١٢٥] قال الإمام الغزالي في بعض مصنفاته،[١٢٦] وأبو القاسم الراغب[١٢٧] الاصبهاني[١٢٨] رحمهما الله[١٢٩] و[١٣٠]عامة الفلاسفة: معنى الحديث من عرف روحه الناطقة بأنها مخلوقة ليست بجسم ولا جسمانية[١٣١] ولا بجوهر فرد ولا بمكانية ولا بزمانية[١٣٢] ولا بمنقسمة[١٣٣] ولا بمتحيزة[١٣٤]، وتتصرف في القالب من غير أن تَحلَّ هي[١٣٥] فيه، وأثرها في القالب كضوء الشمس في الأرض، ولا يمكن الإشارة إليها إشارةً حسيةً بأن[١٣٦] هنا أو[١٣٧] هناك، عرف اللهَ تعالى بأنه ذات قديم منزَّه عن كونه جسمًا أو جوهرًا أو عرضًا أو في مكانٍ أو في زمان.

---

[١٠٨] ب: الدرسي.

[١٠٩] ب + قوله.

[١١٠] ب – النبي.

[١١١] ب – بقوله.

[١١٢] ب ح + من.

[١١٣] ح: بالدراية.

[١١٤] ح: العرفان.

[١١٥] ب – بخلاف العلم، واسمُ العرفاء يُطلق على الكاشفين. | ل: المكاشف.

[١١٦] هو أبو بكر محمد بن عمر بن فضل الوراق الحكيم الترمذي، من أعلام التصوف. له تصانيف في الرياضات والآداب. كان يمنع أصحابه عن السفر والسياحات، ويقول: مفتاح كل بركة الصبر في موضع إرادتك إلى أن تصح لك الإرادة، فإذا صحت الإرادة فقد ظهر لك أوائل البركة. وتوفي سنة ٨٩٣/٢٨٠. انظر: تذكرة الأولياء لفريد الدين العطار، ٦٢٩–٦٣٧.
Salih Çift, "Verrâk, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Şubat 2023).

[١١٧] ح – هي.

[١١٨] ل: الخاطر.

[١١٩] أبو الجناب نجم الدين الكبرى أحمد بن عمر الخيوقي الخوارزمي، وخيوق من قرى خوارزم. أحد كبار علماء التصوف، وهو مؤسس الطريقة الكبرويّة. توفي سنة ١٢٢١/٦١٨، من مصنفاته فوائح الجمال وفواتح الجلال؛ ورسالة إلى الهائم الخائف من لومة اللائم. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٣١٢/١٧–٣١٣.
Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

[١٢٠] ب – الباخرزي. | ل: الباذري. | هو سيف الدين سعيد بن المطهر بن سعيد الباخرزي، أحد أعلام التصوف. وهو تلميذ نجم الدين الكبرى. ولد سنة ١١٩٠/٥٨٦ في باخرز، وتوفي سنة ١٢٦١/٦٥٩. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٦٢/١٥.
Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin".

[١٢١] ب + تعالى.

[١٢٢] ب – روحهما وكثّر فتوحهما. | ب: روحه.

[١٢٣] ح – ربي.

[١٢٤] ب: هما.

[١٢٥] ح – و.

[١٢٦] ب: تصنيفاته. | ح: المصنفاته.

[١٢٧] ب – الراغب.

[١٢٨] ب: الإصفهاني. | ح ل – الاصبهاني. | هو أبو القاسم الحسين بن محمد بن المفضل الراغب الإصفهاني (أو الإصبهاني)، أشتغل بالتفسير واللغة وفلسفة الأخلاق، عاش في القرن الرابع الهجري/العاشر الميلادي. وله من المؤلفات؛ جامع التفاسير، والمفردات في غريب القرآن، والذريعة إلى مكارم الشريعة. انظر:
Ömer Kara, "Râgıb el-İsfâhânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

[١٢٩] ب: رحمه تعالى.

[١٣٠] ب + وقال.

[١٣١] ب: جسماني.

[١٣٢] ل: زمانية.

[١٣٣] ل: منقسمة.

[١٣٤] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ. | ح: بمتجز. | ل: متحيزة.

[١٣٥] ل – هي.

وقال عامة أهل السنة نصرهم الله[١٣٨]: إنّ الروح الناطقة جسمٌ حالّ في البدن متحيز،[١٣٩] وإنّها زمانية ومكانية كسائر المخلوقات من الأجسام والجواهر، لأن كل أمر مخلوق لا يخلوا إما أن لا[١٤٠] يقوم بنفسه بلا محل عقلا وهو العرض، أو يقوم بنفسه عقلا، وأنّه لا يخلوا إما أن يقبل التجزئة وهو الجسم، أو لا يقبل وهو الجوهر الفرد، ولا واسطة بين السلب والإيجاب.[١٤١]

ومصداق[١٤٢] ما ذكرنا[١٤٣] قول الله تعالى: (وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي) [ص، ٧٢/٣٨]، لأنّ قوله تعالى[١٤٤] فيه دليل واضح على أنّ[١٤٥] الروح حالّة في القالب ومتحيزة فيه،[١٤٦] ولا[١٤٧] يقال أنّها الروح الحيوانية،[١٤٨] لأنّ المفسرين وأهل الكشوف أطبقوا[١٤٩] على أنّ هذه الروح المشرّفة بالإضافة إلى ذات الله تعالى[١٥٠] الروح[١٥١] الانسانية.

ودليل آخر على[١٥٢] ما ادّعينا قول الله تعالى: (فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ)[١٥٣] [الواقعة، ٨٣/٥٦]، وقوله:[١٥٤] (وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا) [النازعات، ١/٧٩]، وقول الله تعالى: (اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا ۖ فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ) [الزمر، ٤٢/٣٩]، وقوله تعالى:[١٥٥] (قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ) [السجدة، ١١/٣٢]. قال ابن[١٥٦] عباسٍ رضي الله عنهما: بقبض[١٥٧] أرواحكم.[١٥٨] وقال نبينا عليه السلام:[١٥٩] "إذا استيقظ[١٦٠] الحمد لله الذي[١٦١] ردّ إلينا أرواحنا[١٦٢] بعد ما أماتنا[١٦٣] وإليه النشور".[١٦٤] وعن علي رضي الله عنه: الروح على صورة حيوان في كل جزءٍ منه حياة. وقال النبي[١٦٥] عليه السلام:[١٦٦] "أرواحُ الشهداءِ في حواصلِ طيرٍ خضرٍ تسرح في الجنّة[١٦٧] ثم تأوي إلى قناديل معلقة تحت العرش".[١٦٨]

---

[١٣٦] ح ل: بأنّها.
[١٣٧] ب: أي.
[١٣٨] ب ح ل + تعالى.
[١٣٩] ب + تقبل الإشارة.
[١٤٠] ب – لا.
[١٤١] ب – ولا واسطة بين السلب والإيجاب.
[١٤٢] ب + ذلك.
[١٤٣] ب – ما ذكرنا.
[١٤٤] ل – تعالى.
[١٤٥] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.
[١٤٦] ح – فيه.
[١٤٧] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.
[١٤٨] ب: الحيواني.
[١٤٩] ب: اتفقوا.
[١٥٠] ل – تعالى.
[١٥١] ب: والروح.
[١٥٢] ح – أنّ هذه الروح المشرّفة بالإضافة إلى ذات الله تعالى الروح الانسانية، ودليل آخر على.
[١٥٣] ب + وأنتم حينئذ تنظرون.
[١٥٤] ب + تعالى.
[١٥٥] ل – وقول الله تعالى.
[١٥٦] ل: بن.
[١٥٧] ح: يقبض.
[١٥٨] ب – وقول الله تعالى: (الله يتوفى الأنفس حين موتها والتي لم تمت في منامها فيمسك التي قضى عليها الموت ويرسل الاخرى إلى أجل مسمى) وقوله تعالى: (قل يتوفاكم ملك الموت الذي وكل بكم). قال ابن عباسٍ رضي الله عنهما: بقبض أرواحكم.
[١٥٩] ب: النبي صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى عليه وسلم.
[١٦٠] ب + يقول. | ح + أحدكم فليقل.
[١٦١] ب + أحيانا.
[١٦٢] ب – رد إلينا أرواحنا.
[١٦٣] ل – بعد ما أماتنا.
[١٦٤] ب + ورد إلينا أرواحنا وعافانا إلى أجسادنا وإليه البعث والنشور. ويدل على هذا أنّ الروح في الإنسان روحان، روح ناطقة وروح حيوانية، فإذا نام الإنسان تخرج الروح الناطقة وتسقى الروح الحيوانية وليس في الحيوان الروح الناطقة غير الروح الحيوانية؛ وتسمى الروح الناطقة أيضا الروح الإنسانية ومحلها في الروح الحيوانية. | ورد بهذا اللفظ: عن حذيفة رضي الله عنه قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أوى إلى فراشه قال: "اللهم باسمك أموت وأحيا". وإذا أصبح قال: "الحمد لله الذي أحيانا بعد ما أماتنا وإليه النشور". انظر: صحيح البخاري، ٣٢٧٥ (٧٣٩٤).
[١٦٥] ح – النبي.
[١٦٦] ل: صلى الله عليه وسلم.

وقال[169] مجد الدين البغدادي[170] رحمه الله: سبحان[171] من[172] أقرب الأقربين وأبعد الأبعدين بلطفه، أي بين الروح والقالب.

ورؤي[173] الشيخ أحمد[174] الغزالي[175] رحمه الله[176] في المنام فقيل له: هل كان حقيقة الروح[177] ما ذكره أخوك محمد الغزالي في بعض[178] مصنفاته؟[179] فقال: لا،[180] إنه[181] أخطأ في ذلك.

[الفصل الثاني]

فصل[182] الروح الحيوانية جسمٌ لطيفٌ على صورة الانسان ومحلها تجاويف القلب الصنوبري الذي هو في الجانب الأيسر قد نضجتها حرارة هذا القلب الصنوبري ومددها منه طبعًا[183]

وإنّها كمشعلة تضئ جميع أجزاء الجسد، وبضوءها حياة الجسد، فإذا قُبض الروح الانسانية من القالب[184] تَتْخمدُ الروح الحيوانية وتَنْهَمِدُ. وأشار إلى ما ذكرنا الغزالي رحمه الله في الإحياءِ[185] في عجائبِ القلب[186] والروح الانسانية على صورة إنسانٍ أيضًا في غاية الجمال والبهاء، وإنها من عالَمِ الأمر والجبروت؛ في كل جزء منها حياة أجرى الله[187] السنة في[188] أن[189] لا يكون للجسد[190] حياة بدونها، ويكون الثواب والعقاب لهما جميعًا عند أهل السنة.[191] ومحلها الروح الحيوانية عند شهاب الدين السهروردي[192] لتناسبهما.

---

[167] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

[168] ب – وعن علي رضي الله عنه: الروح على صورة حيوان في كل جزءٍ منه حياة. وقال النبي عليه السلام: "أرواحُ الشهداءِ في حواصلِ طيرٍ خضرٍ تسرح في الجَنّة ثم تأوي إلى قناديل معلقة تحت العرش". | لقد ورد بهذا اللفظ: عَنْ مَسْرُوقٍ، قَالَ : سَأَلْنَا عَبْدَ اللَّهِ (هو ابن مسعود) عَنْ هَذِهِ الآيَةِ: (وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ) قَالَ: أما إِنَّا قَدْ سَأَلْنَا عَنْ ذَلِكَ، فَقَالَ: "أَرْوَاحُهُمْ فِي جَوْفِ طَيْرٍ خُضْرٍ، لَهَا قَنَادِيلُ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ، تَسْرَحُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ شَاءَتْ، ثُمَّ تَأْوِي إِلَى تِلْكَ الْقَنَادِيلِ، فَاطَّلَعَ إِلَيْهِمْ رَبُّهُمُ اطِّلَاعَةً، فَقَالَ: هَلْ تَشْتَهُونَ شَيْئًا؟ قَالُوا: أَيَّ شَيْءٍ نَشْتَهِي وَنَحْنُ نَسْرَحُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ شِئْنَا، فَفَعَلَ ذَلِكَ بِهِمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، فَلَمَّا رَأَوْا أَنَّهُمْ لَنْ يُتْرَكُوا مِنْ أَنْ يُسْأَلُوا، قَالُوا: يَا رَبِّ، نُرِيدُ أَنْ تَرُدَّ أَرْوَاحَنَا فِي أَجْسَادِنَا حَتَّى نُقْتَلَ فِي سَبِيلِكَ مَرَّةً أُخْرَى، فَلَمَّا رَأَى أَنْ لَيْسَ لَهُمْ حَاجَةٌ تُرِكُوا". انظر: صحيح مسلم، ٩١٢/٢ (١٨٨٧).

[169] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

[170] هو أبو سعيد مجد الدين شرف بن مؤيد بن أبي الفتح البغدادي، أحد شيوخ الطريقة الكبروية ومن أشهر تلامذة نجم الدين الكبرى. ولد سنة ١١٦١/٥٥٦ وقتل غريقاً بخوارزم في الربع الأول من القرن السابع الهجري/الثالث عشر الميلادي بأمر من السلطان علاء الدين محمد خوارزم شاه الثاني. وله من المصنفات؛ تحفة البررة في أجوبة المسائل العشرة، وغيرها. انظر:
Reşat Öngören, "Mecdüddin el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2023).

[171] ح: سبحانه.

[172] ب ل + جمع بين. | ح + جميع بين.

[173] ح: ورأى.

[174] ح – أحمد.

[175] هو مجد الدين أبو الفتوح أحمد بن محمد الغزالي، متصوف وواعظ، وهو أخو أبي حامد الغزالي. درّس بالمدرسة النظامية نيابة عن أخيه لما ترك التدريس فيها. توفي سنة ١١٢٦/٥٢٠، وله من المصنفات؛ سوانح العشاق، ولباب الإحياء اختصر فيه كتاب "إحياء علوم الدين" لأبي حامد الغزالي، والتجريد في كلمة التوحيد، وغيرها. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٩٧/١–٩٨.
Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2023).

[176] ب + تعالى. | ح – رحمه الله.

[177] ب + الناطقة على.

[178] ح – له هل كان حقيقة الروح ما ذكره أخوك محمد الغزالي في بعض.

[179] ب: تصنيفاته.

[180] ح – لا.

[181] ح: لأنّه.

[182] ب + في.

[183] ب – ومددها منه طبعًا.

[184] ح: القلب.

[185] إحياء علوم الدين للغزالي.

[186] ب – وأشار إلى ما ذكرنا الغزالي رحمه الله في الإحياءِ في عجائبِ القلب. | ح: القلوب.

[187] ب ل + تعالى.

[188] ب: على.

[189] ل – أنْ.

[190] ح: أن يجسد.

[191] ب + والجماعة.

[192] ب + رحمه الله. | هناك عالمان بنفس الإسم، الأول هو أبو الفتوح شهاب الدين يحيى بن حبش بن أميرك السهروردي، والمعروف بالسهروردي المقتول؛ مؤسس الفلسفة الإشراقية، قتل في حلب بأمر من صلاح الدين الأيوبي وذلك في سنة ١١٩١/٥٨٧. من مؤلفاته؛ حكمة الإشراق، وهياكل النور، والألواح العمادية، وغيرها. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢٦٨/٦–٢٧٤.
İlhan Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Şubat 2023).

وقال بعض المشايخ: محلها تجاويف القلب الصنوبري أيضًا، والعقل كالمشعلة للروح الانسانية، بها تُبصِرُ الأشياء، والعقل أيضًا للروح وزيرٌ[١٩٣] يمدها في أفعالها في مدينة القالب،[١٩٤] ومحل العقل تجاويف القلب الصنوبري، ومحل إضاءته الدماغ للقوة المفكرة. وقيل: محله[١٩٥] الدماغ،[١٩٦] وإضاءته في تجاويف القلب الصنوبري للروح الانسانية، وتضئ[١٩٧] للقوة المفكرة[١٩٨] التي[١٩٩] في وسط الدماغ بذاته أيضًا. و[٢٠٠] العقل جسم نوراني شريف مصيب يُدرَكُ به[٢٠١] الغائبات[٢٠٢] بالوسائط ومعاني[٢٠٣] المحسوسات بالمشاهدة الحسية، والله[٢٠٤] أعلم بحقائق مخلوقاته.

[الفصل الثالث]

فصل المشارُ إليه.[٢٠٥] يقول كلُ إنسان: أنا[٢٠٦] الروح الانسانية الناطقة. لصحة هذا القول[٢٠٧] مع غفلته عن جميع الأعضاء الظاهرة والباطنة، والمعلوم مغاير لما ليس بمعلوم[٢٠٨]

والإنسان[٢٠٩] في قول أهل السنة[٢١٠] مجموع هذه الروح وقالبِها الذي لا يبقى الروحُ[٢١١] بدونه في هذا العالم؛ لأنّ الانسان حدُّهُ "حيوانٌ ناطقٌ ترابيٌ" في القول المختار. والحيوان جسم حساس متحرك بالإرادة، والناطق هذه الروح الانسانية التي بها يَحصل النُطق للإنسان. والثواب والعقاب لهما، وإن كان الجزء الأشرف الروحَ، والخطابُ معها، والقالب تَبَعٌ[٢١٢] لا عبرة له بدونها.

وقال الفلاسفة: الروحُ الناطقةُ هي الانسان فقط، والقالبُ لا يسمى إنسانًا إلا مجازًا؛ لأنّ أجزاء هذا[٢١٣] الهيكل متبدّلةٌ تارةً بالسِمن وأُخرى[٢١٤] بالهُزال، وطورًا بأنواع التحللات من العرق[٢١٥] والدماميل[٢١٦] وغيرها من الفضلات.[٢١٧] وحقيقة الانسان موجودة باقية[٢١٨] كما كانت، فلا يكون القالب داخلًا في حقيقة الانسان.

وقال الشاعر[٢١٩]:

والثاني هو أبو حفص شهاب الدين عمر بن محمد بن عبدالله السهروردي؛ من أعلام التصوف، وفقيه شافعي ومفسر ومحدث، وهو مؤسس الطريقة السهروردية. وصحب عمه أبا النجيب وعنه أخذ التصوف والوعظ، وتوفي سنة ١٢٣٤/٦٣٢ ببغداد، وله من المؤلفات؛ عوارف المعارف، ونغبة البيان في تفسير القرآن، وكشف الفضائح اليونانية ورشف النصائح الإيمانية، وغيرها. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٤٤٦/٣-٤٤٨.

Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Şubat 2023).

[١٩٣] ب: وزيرًا.

[١٩٤] ب: قالب الإنسان.

[١٩٥] ب: محلها. | ح – محله.

[١٩٦] آ – للقوة المفكرة؛ وقيل محله الدماغ، صح هامش.

[١٩٧] ح ل: يضئ.

[١٩٨] ب: المتفكرة.

[١٩٩] ل – التي.

[٢٠٠] ب – و.

[٢٠١] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ. | ب – به.

[٢٠٢] ب: المغايبات.

[٢٠٣] ب: ومعنى.

[٢٠٤] ب + تعالى.

[٢٠٥] ب – المشارُ إليه.

[٢٠٦] ل: إنّ.

[٢٠٧] ب – لصحة هذا القول.

[٢٠٨] ح: لمعلوم.

[٢٠٩] ب – والمعلوم مغاير لما ليس بمعلوم. والإنسان.

[٢١٠] ب + والجماعة.

[٢١١] ب: للروح.

[٢١٢] ب + لها.

[٢١٣] ح: هذه.

[٢١٤] ح – وأخرى.

[٢١٥] ب + والجروح والقروح.

[٢١٦] ب: والدمل. | ح: الدمامل.

[٢١٧] ب – وغيرها من الفضلات.

[٢١٨] ل: تامة.

[٢١٩] القائل هو: أبو الفتح علي بن محمد بن الحسين البُستي، والشعر من قصيدته المشهورة بنونية البستي. انظر: عُنوان الحكم للبستي، ٣٤.

أقبل على النفس واستكمل فضائلها فأنت بالنفس لا بالجسم إنسان[٢٢٠]

وعن[٢٢١] هذا قالوا: الحشرُ والثوابُ والعقابُ للأرواح، لا للقوالب. وهذا المذهب باطلٌ[٢٢٢] بالآيات والأخبار وإجماع الأمة.[٢٢٣]

[الفصل الرابع]

بحوثٌ في قالب الانسان وروحه

و[٢٢٤] نقول:[٢٢٥] قالبُ الانسانِ[٢٢٦] مجموعُ العالمِ[٢٢٧] الكبير الجسماني، والعالم الكبير[٢٢٨] كتابٌ إلهيٌ[٢٢٩] يقرأ الأنبياء والأولياء[٢٣٠] عليهم السلام[٢٣١] الحِكَم والأسرار الإلهية[٢٣٢] بلسان العقل والروح.

قال الله تعالى: (وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ)[٢٣٣] [لقمان، ٢٧/٣١] الآية.[٢٣٤]

وقالبُ الانسانِ مختصرُ العالمَ الكبير الملكي، وروحُ الإنسان وجنودُها الباطنة مختصرُ العالمَ الملكوتي والجبروتي ومنتخَبِ الكتاب الكبير وفهرسته.

قال الله تعالى: (سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ) [فصلت، ٥٣/٤١]. قابل الآيات النفسية بالآيات الافاقية.

وقال: (مَّا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ ۗ) [لقمان، ٢٨/٣١]. قيل: إلا؛ كالعالمَ الكبير.

وقال: (وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُم ۚ)[٢٣٥] [الأنعام، ٣٨/٦].

وشرحُ هذا أنّ[٢٣٦] الإنسان مركَّبٌ من حقائق جماداتٍ ونباتاتٍ وبهائمَ وسباع وشياطين[٢٣٧] وملائكة، ولذا[٢٣٨] قال[٢٣٩] قد يظهر مرة[٢٤٠] في شعار الجمادات في[٢٤١] الكسل والخمود والتثاقل،[٢٤٢] وأخرى في شعار النباتات و[٢٤٣] الحيوانات في النُموّ[٢٤٤] والتغذي طبعًا،[٢٤٥] وطورًا في شعار الشياطين[٢٤٦] وخصائصِهم من المكر والحيلة والخِدع ونحوها، وأحيانًا في صورة الملائكة في الذكر والفكر[٢٤٧] والشكر ونحوها، وتارةً في صفات البهائم من الشَبَق[٢٤٨] والحرص

---

[٢٢٠] ب – وقال الشاعر: أقبل على النفس واستكمل فضائلها فأنت بالنفس لا بالجسم إنسان.

[٢٢١] ب: ولأجل.

[٢٢٢] ح – باطل.

[٢٢٣] ب – الأمة.

[٢٢٤] ب ح ل – و.

[٢٢٥] ب: تقول.

[٢٢٦] ل + أنموذج.

[٢٢٧] ح: عالم.

[٢٢٨] ب – الكبير.

[٢٢٩] ل: إلاهيّ.

[٢٣٠] ب – والأولياء.

[٢٣١] ب: رحمهم الله تعالى.

[٢٣٢] ل: الاهية | ل + منه.

[٢٣٣] ب + من بعده سبعة أبحر ما نفدت كلمات الله.

[٢٣٤] ب – الآية.

[٢٣٥] ح + ما فرّطنا [تكملة الآية].

[٢٣٦] ب – وقالبُ الانسانِ مختصرُ العالمَ الكبير الملكي... (وما من دابة في الأرض ولا طائر يطير بجناحيه إلا أمم أمثالكم). وشرحُ هذا: أنّ. | ب + وقالب.

[٢٣٧] ب: وشيطان.

[٢٣٨] ب: ولهذا.

[٢٣٩] ب ح – قال.

[٢٤٠] ب: تارة.

[٢٤١] ب – في.

[٢٤٢] ب: كالكسل والثقال والخمود.

[٢٤٣] ح – النباتات و.

[٢٤٤] ب: كالنمو. | ح + النبات.

[٢٤٥] ب – طبعاً.

[٢٤٦] ب: الشيطان.

[٢٤٧] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

[٢٤٨] ب: الشهوة. | ح: الشوق.

على الأكل والشرب، وأوقاتًا في صورة السباع من غلبة الغضب والقتل والتسلط[٢٤٩] ونحوها[٢٥٠]، وفي ظهوره[٢٥١] في[٢٥٢] صفات[٢٥٣] النبات يكون[٢٥٤] كالأُتْرُجة مرةً، وكالحنظل[٢٥٥] أخرى.

فالإنسانُ الحريصُ كالنملة، والبليدُ كالحمار،[٢٥٦] والظالمُ كالكلب، والمغوي[٢٥٧] المحتالُ[٢٥٨] كالشيطان، والذاكرُ الشاكرُ كالمَلَك. ويكون في عالَمِ[٢٥٩] الملكوت والآخرة جنودةٌ[٢٦٠] مطابقةٌ لهذه الصفات الغالبة عليه في الدنيا.

و[٢٦١] قال نجم الدين الرازي[٢٦٢] رحمه الله:[٢٦٣] خُلِقَ[٢٦٤] قالبُ آدم عليه السلام من التراب، وأُدرج فيه حِصصٌ[٢٦٥] من جميع عوالم الأجسام، وجُعِلَ[٢٦٦] مظهرًا للصفات الإلهية، وخُلِقَ[٢٦٧] قلبه، أي[٢٦٨] الصنوبري، من طين الجنة، وجُعِلَ خِزانة للإيمان والمحبّة، وسُقِيَ من ماء الحياة، فلا يموت قلب المؤمن أبدًا.

وقال بعض الحُكماء: [كبدُ الإنسان بمنزلة بحرٍ ينصب إليه الأنهار، و[٢٦٩] العظام كالجبال التي هي أوتاد الأرض، وكل عضو بمنزلة الشجر المثمرة؛ وكما أن لكل شجرة ثمرة، كذلك لكل عضو عملًا. والشعْرُ][٢٧٠] بمنزلة النباتات[٢٧١]، ورأسه بمنزلة[٢٧٢] [الكلاء][٢٧٣]، [و][٢٧٤] المرة السوداء بمنزلة الأرض ليُبسها وبرودتها،[٢٧٥] والمرة الصفراء بمنزلة النار ليُبسِها وحرارتها، والدم بمنزلة الهواء لحرارته ورطوبته، والبلغم بمنزلة الماء لرطوبته وبرودته. وكما أن المياه مختلفة في العالم الكبير؛ كذلك في الإنسان،[٢٧٦] ماء فمه[٢٧٧] بمنزلة عينٍ عَذْبَةٍ،[٢٧٨] وماء عينيه بمنزلة عين مالحة؛[٢٧٩] والحكمة في الملوحة – والله أعلم – أن العين شحمة؛ فلولا ملوحةُ مائها لظهر الفساد فيها، وماء صماخَيْه[٢٨٠] مُنْتِنٌ؛[٢٨١] والحكمة في ذلك أنَّ الأذنين عضوان مفتوحان لا انطباقَ لهما؛ لأنَّ القوة[٢٨٢] السامعة بريد الأخبار

---

[٢٤٩] ل – والتسلط.

[٢٥٠] ل: ونحوهما.

[٢٥١] ب: ظهور.

[٢٥٢] ب – في.

[٢٥٣] ح ل: صفة.

[٢٥٤] ل – يكون.

[٢٥٥] ل: وكالحنظلة.

[٢٥٦] ب – كالحمار، صح هامش.

[٢٥٧] ب – المغوي. | ل: والمغرر.

[٢٥٨] ب: المحيل.

[٢٥٩] ل: العالم.

[٢٦٠] ب ح: صورة. | ل: صورته.

[٢٦١] ب – و.

[٢٦٢] هو أبو بكر نجم الدين عبدالله بن محمد بن شاهاور الأسدي الرازي، متصوف وأحد شيوخ الطريقة الكبروية. ولد سنة ١١٧٧/٥٧٣ تتلمذ على يد نجم الدين الكبرى ومجد الدين البغدادي، ثم سافر إلى الأناضول وهناك التقى بجلال الدين الرومي وصدر الدين القونوي. توفي سنة ١٢٥٦/٦٥٤، وله من المؤلفات؛ مرصاد العباد من المبدأ إلى المعاد، وبحر الحقائق والمعاني في تفسير السبع المثاني، ومنارات السائرين ومقامات الطائرين، وغيرها. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٣١٢/١٧.
Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Şubat 2023).

[٢٦٣] ب + تعالى.

[٢٦٤] ب + خلق الله تعالى.

[٢٦٥] ب ح: خصص.

[٢٦٦] ح: وحول.

[٢٦٧] ح – وخلق.

[٢٦٨] ب – أي.

[٢٦٩] قرئ حرف الواو في نسخة آ. | ب ح ل – و.

[٢٧٠] هذه الجملة غير واضحة في نسخة آ. | ح: والشعور.

[٢٧١] ل: النبات.

[٢٧٢] ح + ورأسه بمنزلة.

[٢٧٣] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

[٢٧٤] هذا الحرف غير واضح في نسخة آ.

[٢٧٥] ب: وبردتها.

[٢٧٦] ب – في العالم الكبير؛ كذلك في الإنسان.

[٢٧٧] ح – فمه.

[٢٧٨] ب: ماء فمه بمنزلة ماء العين في العذبة.

[٢٧٩] ب: وماء عينين بمنزلة ماء البحر في الملاحة.

[٢٨٠] ل: صماخه.

وطليعة الأصوات الخارجة،[٢٨٣] فينبغي في الحكمة[٢٨٤] أن يكون[٢٨٥] [انفتاحهما][٢٨٦] دائمًا، فلولا نَتْنُ مائهما لوصل إلى[٢٨٧] الدماغ الديدان؛ فأفسدته[٢٨٨] فجعل ماؤهما قاتلًا لحيوان[٢٨٩] يدخل فيهما. وأما[٢٩٠] الأنْفُ كالعين أيضًا[٢٩١] من[٢٩٢] فضلاتِ الدماغ وخروجها[٢٩٣] من الأنف ليَسلَمَ الدماغ[٢٩٤] على اعتدال طبعه[٢٩٥] كالغسالات في العالم الكبير. وأقطارُ[٢٩٦] عينيه كأمطار[٢٩٧] السحاب في العالم الكبير. والرياح فيه كالرياح في عالم[٢٩٨] الكبير،[٢٩٩] فالريح الربيعية مُنبِتَة مُلقِّحة،[٣٠٠] والصيفية مُنضّجة،[٣٠١] والخريفية مُيَبِّسة، والشتائية[٣٠٢] مُسْقِطة من الأشجارِ الأوراقَ.[٣٠٣]

و[٣٠٤] في الانسان الريح الجاذبة في المعِدَة[٣٠٥] كالريح الربيعية في تحقيق[٣٠٦] أصل الغذاء في المعدة،[٣٠٧] والهاضمة كالصيفية، والماسكة كالخريفية،[٣٠٨] والدافعة كالشتائية. وكما أنّ[٣٠٩] العالم الكبير يختلُ منافعه بنقصان إحدى هذه الرياحِ؛ كذلك في هذا[٣١٠] العالم الصغير، وقد ضمّنَ فيه[٣١١] جميع طبائع الحيوانات والملائكة والشياطين؛ وأخلاقهم من شجاعة[٣١٢] الأسد ووقاحة الذئب وسماح[٣١٣] الديك وبكور الغراب وحرص الخنزير وحدَّةِ السباع، وطلب علوّها[٣١٤] وصفاء الملَك وذكره، ومكر الشيطان وخبثه، ولطافة الجِنّي وصباحَتِه[٣١٥] ونارِيّتِه بِنَار[٣١٦] الغضب وهَلُمّ جرّا، فتبارك الله أحسن الخالقين.[٣١٧]

---

[٢٨١] ب – والحكمة في الملوحة – والله أعلم – أن العين شحمة؛ فلولا ملوحةُ مائها لظهر الفساد فيها، وماء صماخَيْه مُنْتِنٌ. | ب + وماء أذنيه بمنزلة ماء الحوض في النتن، بطول المكث، وماء مثانته بمنزلة ماء تنجّس بوقوع شئ نجس فيه. واعلم أنّ الحكمة في ملوحة ماء العين أنّ العين شحمة؛ فلولا ملوحة مائها لظهر الفساد فيها. وماء الصماخة منتن.

[٢٨٢] ح: النطق.

[٢٨٣] ب – لا انطباق لهما؛ لأنَّ القوة السامعة بريد الأخبار وطليعة الأصوات الخارجة. | ب: والحكمة في ذلك أنّ الأذنين عضوان مفتوحان، لأن يسمع الأخبار والأصوات الخارجة.

[٢٨٤] ب – في الحكمة.

[٢٨٥] ب: يكونا.

[٢٨٦] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ. | ب: مفتوحين.

[٢٨٧] ح + إلى.

[٢٨٨] ب: لفسدته.

[٢٨٩] ل: للحيوان.

[٢٩٠] ل: وماء.

[٢٩١] ب – أيضًا. | ل: وانصباب.

[٢٩٢] ل – أيضًا من.

[٢٩٣] ب: وخرج الماء. | ح ل: وخروجه.

[٢٩٤] ح: الداماغ.

[٢٩٥] ب: الطبع الإنسانية.

[٢٩٦] ح: وأمطار.

[٢٩٧] ب: كالأمطار من.

[٢٩٨] ح: العالم.

[٢٩٩] ب – فيه كالرياح في عالم الكبير. | ل – وأقطارُ عينيه كأمطار السحاب في العالم الكبير. والرياح فيه كالرياح في عالم الكبير.

[٣٠٠] ب: ومفتحة. | ح ل: ملحقة.

[٣٠١] ب: مدركة.

[٣٠٢] ح – والشتائية.

[٣٠٣] ب: مسقطة الأوراق من الأشجار.

[٣٠٤] ل – و.

[٣٠٥] ب: المقعد.

[٣٠٦] ب: تحصيل.

[٣٠٧] ب: المقعد.

[٣٠٨] ل: كخريفية.

[٣٠٩] ل: أنّ أنّ.

[٣١٠] ل – هذا.

[٣١١] ب: وقد تركبت في الإنسان.

[٣١٢] ب + يعني من شجاعة.

[٣١٣] ب: وسماحة.

[٣١٤] ب: العلو.

[٣١٥] ب – وصباحَتِه.

[٣١٦] ل: وصياحته ونياريته نيار.

[٣١٧] ب – فتبارك الله أحسن الخالقين.

والحكمةُ في تركيبه[٣١٨] من هذا[٣١٩] المجموع ليَصْلُحَ خليفةَ الأرض وما فيها. ولذا[٣٢٠] قال الله تعالى جوابًا للملائكة: (إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ) [البقرة، ٣٠/٢]. والإنسان إنّما استُعِدَّ لحملِ الأمانةِ لكونه[٣٢١] مجموعَ العالَمِ وخلاصته، والملائكة لم يكن لهم الاستعدادُ بحملها[٣٢٢] لأنّه صَفَا[٣٢٣] خِلقَتُهم[٣٢٤] عن الظلوُمية والجهولية، وهذه[٣٢٥] الأمانةُ عبارةٌ عن جميعِ أمورِ[٣٢٦] الشريعةِ والطريقةِ[٣٢٧] ومَنهيّاتهما[٣٢٨] على القولِ الصحيح؛[٣٢٩] إذ بهما يتحقّقُ الإبتلاء الكلي. والمَلَكُ لم يَصلُح لجميع الأوامر و[النواهي][٣٣٠]؛ لأنّ منها الأمر بأكل الطيّبات وإتيان الحرث لطلب الولد. قال الله تعالى: (كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا) [المؤمنون، ٥١/٢٣]، وقال:[٣٣١] (فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ ۖ) [البقرة، ٢٢٣/٢]، والمَلَكُ لا يَصلُحُ لهذا.[٣٣٢] والحيواناتُ[٣٣٣] والشياطينُ[٣٣٤] لما حُرِمُوا عن صفاء الروح الناطقة[٣٣٥] الأمريّة لم يَصلُحُوا أيضًا لحمل مجموع هذه الأمانة، لكن الجنّ صاروا تبعًا للإنس في التكاليف والثواب والعقاب.[٣٣٦] وقالوا: الإنسانُ لما خُلق من أشياء مختلفة ظهر الإختلافُ[٣٣٧] في أفراده، وخُلق ليكون مَظْهرًا للإختلافات؛ إذ إئتلافُ نظامِ العالَمِ الذي هو مَظْهرٌ لصفات الله تعالى الجلاليّة والجماليّة بالاختلاف فيه.

قال النبي عليه السلام:[٣٣٨] "لا يزال الناس كلهم[٣٣٩] بخير[٣٤٠] ما تباينوا، فإذا تساووا هلكوا"[٣٤١]. و[٣٤٢] لإئتلاف نظام العالَمِ سُخّر كلّ طائفةٍ من الإنس لصناعةٍ[٣٤٣] ويُسّرت عليه ولا مفرَّ له ولا محيصَ له[٣٤٤] ممّا قُسِمَ له فكانوا[٣٤٥] مختارين ظاهرًا مجبورين باطنًا.

قال النبي عليه السلام:[٣٤٦] "كل[٣٤٧] مُيَسَّرٌ لما خُلق له"[٣٤٨]. وقال الله تعالى: (وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ (118) إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ ۚ) [هود، ١١٨/١١-١١٩]. ولذلك خلقهم[٣٤٩] – والله أعلم – لكونه[٣٥٠] معجونًا مركبًا من أشياء شتى؛ ترى واحدًا منهم كالعالَمِ.

---

[٣١٨] ب: في تركيب الإنسان.

[٣١٩] ل: هذه.

[٣٢٠] ب: ولهذا.

[٣٢١] ح: لكون.

[٣٢٢] ح ل: إستعداد حملها.

[٣٢٣] ب: لحملها لصفاء.

[٣٢٤] ل: خلقهم.

[٣٢٥] آ: وهذا.

[٣٢٦] ل: أوامر.

[٣٢٧] ب – والطريقة.

[٣٢٨] ب ل: ومنهياتها.

[٣٢٩] ب – على القولِ الصحيح.

[٣٣٠] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

[٣٣١] ب + الله تعالى.

[٣٣٢] ب: لهذين الأمرين.

[٣٣٣] ح ل + والجن.

[٣٣٤] ب – والشياطينُ.

[٣٣٥] ب – الناطقة.

[٣٣٦] ح ل – لكن الجنّ صاروا تبعًا للإنس في التكاليف والثواب والعقاب.

[٣٣٧] ح ل: الإختلافات.

[٣٣٨] ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

[٣٣٩] ح – كلهم.

[٣٤٠] ب – كلهم بخير.

[٣٤١] ورد في بعض المصادر هكذا: " لَنْ يَزَالَ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا تَبَايَنُوا، فإذا تَسَاوَوْا هَلَكُوا". انظر: مجمع الأمثال للميداني، ٢٠٨/٢ (٣٤٦٩).

[٣٤٢] ل: أو.

[٣٤٣] تكررت هذه الكلمة في نسخة آ.

[٣٤٤] ح ل – له.

[٣٤٥] ح: وكانوا.

[٣٤٦] ل: صلى الله عليه وسلم.

[٣٤٧] ل: إعملوا فكل.

[٣٤٨] ب – ولإئتلاف نظام العالَمِ سُخّر كلّ طائفةٍ من الإنس لصناعةٍ ويُسّرت عليه ولا مفرَّ له ولا محيصَ له ممّا قُسِمَ له فكانوا مختارين ظاهرًا؛ مجبورين باطنًا. قال النبي عليه السلام: "كل مُيَسَّرٌ لما خُلق له". | لقد ورد بهذا اللفظ: عن علي رضي الله عنه قال: كانَ النبيُّ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم في جَنَازَةٍ، فأخَذَ شيئًا فَجَعَلَ يَنْكُتُ به الأرْضَ، فَقالَ: "ما مِنكُم مِن أحَدٍ إلَّا وقدْ كُتِبَ مَقْعَدُهُ مِنَ النَّارِ، ومَقْعَدُهُ مِنَ الجَنَّةِ". قالوا: يا رَسولَ اللهِ، أفلا نَتَّكِلُ علَى كِتَابِنَا، ونَدَعُ العَمَلَ؟ قال: "اعْمَلُوا؛ فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ لِما خُلِقَ له، أمَّا مَن كانَ مِن أهْلِ السَّعَادَةِ فَيُيَسَّرُ لِعَمَلِ أهْلِ السَّعَادَةِ، وأمَّا مَن كانَ مِن أهْلِ الشَّقَاءِ فَيُيَسَّرُ لِعَمَلِ أهْلِ الشَّقَاوَةِ". ثُمَّ قَرَأَ: {فأمَّا مَن أعْطَى واتَّقَى وصَدَّقَ بالحُسْنَى} الآيَةَ. انظر: صحيح البخاري، ٢٢٥٠ (٤٩٤٩).

قال الشاعر[٣٥١]:

وليس من الله بمُستنكرٍ أنْ يَجْمعَ العالَمَ في واحدٍ

وقال آخر[٣٥٢]:

ولم أرَ أمثالَ[٣٥٣] الرجال تفاوتٌ[٣٥٤] حتّى[٣٥٥] عُدَّ ألف بواحدٍ

وقال آخر[٣٥٦]:

رُبَّ واحدٍ يعدِلُ ألفًا زائدًا وكم أولوف لا يساوي واحدًا[٣٥٧]

وقال النبي عليه السلام:[٣٥٨] "وزِنتُ بأمتي فرَجحتُهم"[٣٥٩].

ومصداقُ ما ذكرنا أنَّ الإنسان كالعالَمِ، قول النبي عليه السلام: "الإنسان[٣٦٠] عيناه هادٍ،[٣٦١] وأذناه قِمَّعٌ، ولسانه ترجمانٌ، ويداه جناحان، ورجلاه بريد، و[القلب ملِك][٣٦٢]، فإذا طاب الملِك؛ طاب جُنودُهُ".[٣٦٣]

وقال بعض المشايخ رحمهم الله: القوة المفكّرة و[٣٦٤] هي التي مسكنها وسط الدماغ بمنزلة الملك النائب من الروح، سكن وسط المملَكَةَ وأعلاها،[٣٦٥] والحِسُّ المشتركُ والقوةُ المتخيَّلةُ ومَسْكَنَهُمُا[٣٦٦] مُقدَّمُ[٣٦٧] الدماغ جاريان مجرى بريدِ الملِكِ، والقوةُ الحافظة و[٣٦٨] مسكنها مُؤخّرُ الدماغ جارية مجرى الخِزانة، و[اللّسان][٣٦٩] ترجمان الملِكِ، والحواسُّ الظاهرة بمنزلة الطلائع وأصحابِ الأخبارِ فيَلْتقطَ كلُ واحدٍ خبرًا من ناحيةٍ[٣٧٠] وصُقعٍ مما وُكِلَ هُوَبه[٣٧١] فيرفعُهُ إلى صاحبِ[٣٧٢] البريد ورئيسِهِ[٣٧٣] وهو القوة المتخيلة،[٣٧٤] وأنّه يُسْقِطُ ما يراه حشوًا ويَرفعُ الباقي صافيًا إلى حضرة الملِك فيُميّزُه ويَعرف منافعه من مضارّه ممّا يتعلّقُ

---

[٣٤٩] ح + قال بعض المأولين وللاختلاف خلقهم. | ل + قال بعض المأولين والإختلاف خلقهم.

[٣٥٠] ل: ولكونه.

[٣٥١] القائل هو: الحسن بن هانئ بن عبد الأول الحكمي؛ المعروف بأبو نواس. والشعر في الأصل هكذا: وليس على الله بمستنكر أن يجمع العالم في واحد.

[٣٥٢] القائل هو: أبو عبادة الوليد بن عبيد بن يحيى الطائي؛ المعروف بالبحتري. والشعر في الأصل هكذا: وَلَمْ أَرَ أَمثالَ الرِجالِ تَفاوَتَت إِلى الفَضلِ حَتّى عُدَّ أَلفٌ بِواحِدِ.

[٣٥٣] ل: مثال.

[٣٥٤] ح: الزجاج تفاوتت. | ل: تفاوتت.

[٣٥٥] ح + إلى المجد.

[٣٥٦] لم أجد من خلال بحثي قائل هذا البيت.

[٣٥٧] ح ل – وقال آخر: رُبَّ واحدٍ يعدِلُ ألفًا زائدًا وكم أولوف لا يساوي واحدًا.

[٣٥٨] ل: صلى الله عليه وسلم.

[٣٥٩] لم أجد حديثًا بهذا اللفظ، ولكن هناك حديث مشابه له من حيث المعنى كالآتي: عن أبي ذر رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "وزنت بألف من أمتي فرجحتهم فجعلوا ينتثرون علي من كفة الميزان". انظر: البحر الزخّار للبزّار، ٤٥٧/٩ (٤٠٦٩).

[٣٦٠] ل + أنّ.

[٣٦١] ل + نقاد.

[٣٦٢] هذه العبارة غير واضحة في نسخة آ.

[٣٦٣] ب – ولذلك خلقهم – والله أعلم – لكونه معجونًا مركبًا من أشياء شتى؛ ترى واحدًا منهم كالعالَمِ. قال الشاعر: وليس من الله بمُستنكرٍ أنْ يَجْمعَ العالَمَ في واحدٍ. وقال آخر: ولم أرَ أمثالَ الرجال تفاوتٌ حتّى عُدَّ ألف بواحدٍ. وقال آخر: رُبَّ واحدٍ يعدِلُ ألفًا زائدًا وكم أولوف لا يساوي واحدًا. وقال النبي عليه السلام: "وزِنتُ بأمتي فرَجحتُهم". ومصداقُ ما ذكرنا أنَّ الإنسان كالعالَمِ قول النبي عليه السلام: "الإنسان عيناه هادٍ، وأذناه قِمَّعٌ، ولسانه ترجمانٌ، ويداه جناحان، ورجلاه بريد، و[القلب ملِك]، فإذا طاب الملِك؛ طاب جُنودُهُ". | لقد ورد بهذا اللفظ: عن طلحة بن نافع عن كعب قال: أتيت عائشة رضي الله تعالى عنها فقلت هل سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم نعت الانسان وانظري هل يوافق نعتي نعت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت أنعت: فقال: عيناه هاد وأذناه قمع ولسانه ترجمان ويداه جناحان ورجلاه بريد وكبده رحمة ودينه نفس وطحاله ضحك وكليتاه نكر والقلب ملك فإذا طاب طاب جنوده وإذا فسد فسد جنوده. فقالت سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم ينعت الانسان هكذا. انظر: حلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الأصفهاني، ٤٧/٦.

[٣٦٤] ح – و.

[٣٦٥] ب – وأعلاها.

[٣٦٦] ب: مسكنها.

[٣٦٧] ل: وسط.

[٣٦٨] ب – و.

[٣٦٩] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

[٣٧٠] ب: من ناحية خبرًا.

[٣٧١] ب – وصُقعٍ مما وُكِلَ هُوَبه.

[٣٧٢] ب – صاحب.

[٣٧٣] ب – ورئيسِهِ. | ح: ورأسه.

[٣٧٤] ح: المختلفة.

بمدينة وجودِ[٣٧٥] الانسان، [ويسلّمه إلى الخازن][٣٧٦] وهو[٣٧٧] الحافظةُ إلى وقت حاجته. والروح كالملِكِ في هذا العالَمِ والعقل وزيرُه. والقوة الغضبية كالشرطي،[٣٧٨] والقوة الشهوية كالوكيلِ الجامعِ للغَلَّة للرعية من الأطراف والأعضاء[٣٧٩] والجُنودِ الظاهرة والباطنة.[٣٨٠] وعَمارَةُ[٣٨١] هذا العالَمِ[٣٨٢] وصلاحه بجريان أمْر الملِك في الرعايا[٣٨٣] على الإستقامة واستماع إشارات الوزير، وكونِ الشرطي والوَكيلِ[٣٨٤] عادليْن أمينيْن.[٣٨٥]

[الفصل الخامس]

فصل من عَرَف هذا العالَمَ الصغيرَ واشتمالَهُ على أنواع البدائع والحكم عَرَف اللهَ تعالى

لأنّ الممكنَ لا يترجَّحُ جانِبُ وجودِهِ على[٣٨٦] عدَمِهِ بلا مُرَجِّحٍ،[٣٨٧] وهذا أمرٌ فطريٌّ ضروريٌّ مفطورٌ[٣٨٨] في جِبِلّةِ الحيوانات[٣٨٩] حتى لو لَطَمَ[٣٩٠] واحدٌ صبيًّا أو ضرب حمارًا على وجهِ[٣٩١] لم يُشاهد[٣٩٢] الفاعِلَ عرفا أنّ هذا لا يكونُ بلا فاعلٍ في أوّل نظر قلبهما؛ ولهذا[٣٩٣] ظهرَ الخوفُ فيهما سريعًا من تلك المعرفة، ولذا بكّتَ اللهُ الكفارَ الدهرية والطبايعية[٣٩٤] وأفْحَمَهُم بقوله: (أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ) [الطور، ٣٥/٥٢]، أي خُلِقوا جُزافًا قابلًا[٣٩٥] مؤثر.[٣٩٦]

والدليلُ الآخرُ[٣٩٧] على ما ذكرنا[٣٩٨] أنّ العلمَ يترجَّحُ أحد طرفي الممكن بمُرجّحٍ لا محالةَ أمرٌ بديهيٌّ ضروريٌّ؛ لأنّ[٣٩٩] من رأى ديباجًا أو بِناءً وزعمَ أنهما وُجِدا من غير ناسجٍ ولا بانٍ؛[٤٠٠] بادَرَ العقلاءُ على تسفيههِ ونسبتِهِ إلى الحماقة أو[٤٠١] الجنون بأوّل وهْلَة، فإذا[٤٠٢] لم يَجُز حدوثُ ديباج ولا بناء قصرٍ أو دارٍ[٤٠٣] بلا فاعلٍ فهذا العالَمُ الصغيرُ مع اشتماله على أنواع البدائع والحكم كيف يجوز حدوثُهُ بلا فاعلٍ قادرٍ حكيمٍ؟[٤٠٤]

ومن ادّعى قِدَمَ ذاته فتغيُّراتُه[٤٠٥] ومبادى أحوالِهِ وأترابه يشهدون بتكذيبه، والطبيعي لو ادّعى[٤٠٦] أنّ الفاعلَ هو الطبيعةُ فأظهر بطلان دعواه بأنّ أصل خِلْقَتِنَا هو النطفة وأنّها جسمٌ متشابِهُ الأجزاء في الصورة ومتساوي الخواص[٤٠٧] والصفات، وأنّها كانت في ظُلُماتٍ[٤٠٨] ثَلَث.[٤٠٩] واتّفق الطَبَائِعِيّون[٤١٠] وأهل

---

[٣٧٥] ح: وجوده.

[٣٧٦] هذه العبارة غير واضحة في نسخة آ.

[٣٧٧] ب + القوة.

[٣٧٨] ب: كالشرط.

[٣٧٩] ب: من الرعية وهي الأعضاء والأطراف.

[٣٨٠] ب – والجُنودِ الظاهرة والباطنة.

[٣٨١] ح – وعمارة.

[٣٨٢] ب – الصغير.

[٣٨٣] ل: الرعايات.

[٣٨٤] ب: الوَكيل والشرط.

[٣٨٥] ب: وأمينيْن. | ب + كما قال النبي عليه السلام: "الإنسان هاد وأذناه قمع ولسانه ترجمان ويداه جناحان ورجلاه بريد والقلب ملك فإذا طاب الملك طاب جنوده". | ح ل + والله الموفق.

[٣٨٦] ح: ولا.

[٣٨٧] ل – جانِبُ وجودِهِ على عدَمِهِ بلا مُرَجِّحٍ.

[٣٨٨] ل: مفطون.

[٣٨٩] ب: الحيوانية.

[٣٩٠] ح: طعم.

[٣٩١] ب – على وجهِ.

[٣٩٢] ب ل: يشاهدا.

[٣٩٣] ل: ولذا.

[٣٩٤] ح: الدهري والطباعية.

[٣٩٥] ل: بلا.

[٣٩٦] ب – من تلك المعرفة، ولذا بكّتَ اللهُ الكفارَ الدهرية والطبايعية وأفْحَمَهُم بقوله: (أم خلقوا من غير شئ)، أي خُلِقوا جُزافًا قابلًا مؤثر.

[٣٩٧] ب: ودليل آخر.

[٣٩٨] ب – ما ذكرنا.

[٣٩٩] ب: أنّ.

[٤٠٠] ب ح: بانٍ.

[٤٠١] ب ل: و.

[٤٠٢] ح: وإذا.

[٤٠٣] ب – أو دار.

[٤٠٤] ب – حكيم. | ب + على خلق جميع المخلوقات.

[٤٠٥] ح: وتغيراته.

[٤٠٦] ب: ولو ادعى الطبيعي.

السنة أن الطبيعةَ الواحدةَ[٤١١] لا يصدُرُ منها إلا شيءٌ[٤١٢] واحدٌ مُتّفِقُ[٤١٣] الأجزاءِ والصفات، ولا يصدُرُ[٤١٤] منها إلا ما هو مقتضى طبعه،[٤١٥] فلا يوجدُ من النارِ إلا الإحراقُ والتسخينُ، ولا يوجدُ من الجمدِ إلا التبريدُ بتقدير الله تعالى، وهلُمَّ جرًّا.

قال الله تعالى: (يُسْقَىٰ بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ ۚ) [الرعد، ١٣/٤]. فمن ادّعى وجودَ حيّ مختارٍ جامعٍ بين عوالمِ الملكِ والملكوتِ والكثافة الجَسَدَانية واللّطافة الروحانية المشتَمِلِ[٤١٦] على حِكَم وبدائع لا تحصى[٤١٧] كثرةً من[٤١٨] جمادٍ أو[٤١٩] ميّتٍ أو من[٤٢٠] عرَضٍ لا يقومُ بنفسِهِ كانت حماقَتُه ظاهرةً يعرفها هو بنفسِهِ فضلًا عن غيره.

والله تعالى بيَّنَ في مُحكم تنزيله ومَدَحَ ذاتَهُ لخلقِ[٤٢١] الإنسانِ [حيث][٤٢٢] قال: (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن سُلَالَةٍ مِّن طِينٍ (12) ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ (13) ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ ۚ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (14)) [المؤمنون، ٢٣/١٢-١٤].

والحمدُ[٤٢٣] لله ربِّ العالمين حمدًا دائمًا مع دوامِهِ،[٤٢٤] والصلاة والسلام[٤٢٥] على محمّدٍ[٤٢٦] وكرامه من آله وأصحابه، مُبيّن[٤٢٧] شريعتِهِ وكلامِهِ.[٤٢٨]

{تمّت رسالةُ[٤٢٩] الإنسانيّة بحسن توفيقه،[٤٣٠] يومَ الثلاثاء؛ يوم السابع والعشرين من شهر جمادى الأول في شهور سنة خَمسٍ وسبعمائة للهجرة النبوية. كتبه العبد الفقير؛ الراجي من رحمة ربه القدير؛ شيخ عالم بن حسن بن علي بن محمد الجندي المعروف بتركستاني عفا الله عنه.}[٤٣١]

---

[٤٠٧] ح: والخواص.

[٤٠٨] ل + في.

[٤٠٩] ب + وهي البطن والرحم والمشيمة التي فيها الولد. | ح: ثلاث.

[٤١٠] ح ل: الطبايعون.

[٤١١] ل – الواحدة.

[٤١٢] ل – شيئ.

[٤١٣] ل: متفقوا.

[٤١٤] ب: فلا يعد.

[٤١٥] ب – مقتضى طبعه، صح هامش.

[٤١٦] ب: المشتملة.

[٤١٧] ب: يحصى.

[٤١٨] ب – من.

[٤١٩] ح ل – أو.

[٤٢٠] ل – من.

[٤٢١] ح: بخلق.

[٤٢٢] هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

[٤٢٣] ب + تمت والحمد.

[٤٢٤] ح – حمدًا دائمًا مع دوامِهِ.

[٤٢٥] ح ل – والسلام.

[٤٢٦] ب + عليه السلام.

[٤٢٧] ل: متبعي.

[٤٢٨] ب + تم. | ح – وكرامه من آله وأصحابه، مُبيّن شريعتِهِ وكلامِهِ. | ح + وصحبه أجمعين. تم.

[٤٢٩] ب: الرسالة.

[٤٣٠] ب + وتكريمه. م.

[٤٣١] ب – يوم الثلاثاء... المعروف بتركستاني عفا الله عنه. | ح ل – تمت رسالة الإنسانية... المعروف بتركستاني عفا الله عنه.